

Miroslav Myšák

Breviarium Olomucense* z roku 1484 (GW 5414). Přehled zachovaných tisků a popis nově nalezeného exempláře z kapitulní knihovny v Mikulově

Miroslav Myšák
Muzeum umění Olomouc
Denišova 47
771 11 Olomouc

Breviarium Olomucense of 1484 (GW 5414).

An Overview of Extant Prints and a Description of a Newly Identified Copy
from the Chapter Library in Mikulov

* Odborný článek vznikl na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace (Muzeum umění Olomouc) poskytované Ministerstvem kultury. Autorovo srdečné poděkování za zpřístupnění tisků a rukopisů, konzultace i další důležité informace si zaslouží především správcové fondů a další spolupracovníci, jmenovitě Kamil Boldan (Národní knihovna ČR), Dorota Chomko (Papežská univerzita v Krakově), Štěpán Kohout (Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci), Vladimír Maňas (Masarykova univerzita v Brně), H. Ulrich Mauterer Can. Reg. (augustiniánská kanonie v Herzogenburgu), P. Pavel Pacner (farnost Mikulov), Maximilian Alexander Trofaier (Skotský klášter ve Vídni), Mateusz Zimny (Papežská univerzita v Krakově).

Abstract: The study examines the origins and survival of the Olomouc Breviary (*Breviarium Olomucense*), the first printed liturgical book of the Moravian diocese, produced in Venice in 1484. The breviary was commissioned at a time when there was no stable or technically proficient printing workshop within the Lands of the Bohemian Crown capable of handling extensive liturgical projects. Jan Filipec, then administrator of the Olomouc bishopric, therefore entrusted the work to Venice — the leading European centre of printing — where it was executed by the team of Andreas Corvus de Corona, Martinus de Czeidino and Konrad Stahel. The study documents the structure and typographical features of the edition, including its format, signatures and technical peculiarities, and highlights the major challenges inherent in research into early Bohemica, particularly the extremely limited number of surviving copies. The second part of the study analyses the extant copies. Until recently, only four were known — two preserved in Austrian monastic libraries, one in Cracow, and one in the National Library in Prague. The primary focus of this research is a newly identified fifth copy, held in the collection of the Collegiate Chapter of St Wenceslas in Mikulov. This breviary survives in a fragmentary state; its current form reflects a Renaissance rebinding accompanied by extensive manuscript interventions. The analysis considers the physical structure, binding, decoration, inserted materials, and multiple layers of user annotations that attest to the long-term, intensive use of the volume. The earliest notes were made by Havel, parish priest in Senice na Hané (ca 1498), who supplemented liturgical passages and added various excerpts from his reading. A later Humanist layer from the sixteenth century comprises comprehensive additions of missing Psalms, finding aids, instructions for reciting the Divine Office, and other liturgical texts that significantly extended the book's usefulness. The study demonstrates that the Mikulov breviary constitutes a valuable source for understanding liturgical practice, reading culture, and the intellectual environment of Moravia, while also offering evidence of the book's transmission among various owners and regions.

Keywords: breviary — incunabula — liturgical culture — manuscript annotations — book provenance

První tiskařské dílny na historickém území Koruny české začaly působit postupně ve Vratislavi (cca 1475), Plzni (1476) a v Brně (1486). Dělo se tak v úzké součinnosti s místními reprezentanty katolické církve, kteří jejich prostřednictvím publikovali sjednocené texty liturgických knih a také diecézní statuta pro upevnění disciplíny. Z vícera důvodů však jejich fungování zůstalo dosti omezené, bez pravidelného chodu, trpělo kvalitativními výkyvy a tiskárny nakonec kvůli nedostatku zakázek zanikly.¹ Po první vlně tisků z Vratislavi (statuta) a Plzně (statuta, misál, agenda) přibližně z let 1475–1479 se zástupci slezské a české diecéze s dalšími zakázkami obrátili na zahraniční dílny. Vratislavský misál vyšel v první polovině osmdesátých let v Mohuči,² breviář ve Špýru a Štrasburku.³ Snad o něco dříve, kolem roku 1484, se realizoval výtisk breviáře pro denní užívání (*Diurnale*) pro pražské arcibiskupství.⁴ Bibliografické databáze jej zatím lokalizují do Benátek, nicméně k tomuto určení je nutné přistupovat obezřetně.⁵ Na pevnější půdě se ocitáme v případě olomouckého breviáře, který podle explicitu dokončila v září 1484 trojice v Benátkách působících tiskařů. V tomto případě se jedná o vůbec první spojení moravské diecéze a tištěné knihy. Vzhledem k tomu, že v českém státě tehdy žádná dílna soustavnou a kvalitní typografickou činnost neprovozovala, byla objednávka v zahraničí vlastně i jedinou možností.

O kontaktech domácích osobností se zahraničními tiskaři zatím mnoho nevíme, výzkum znesnadňuje mimo jiné fakt, že se zmíněné edice dochovaly v několika málo exemplářích, leckdy unikátně a zhusta navíc fragmentárně. Usuzovat proto na velikost nákladu, distribuci, užívání či vybavení tisků bývá značně obtížné a někdy nezbyvá než čekat, zda se podaří dohledat další exempláře, které by o dané publikaci prozradily více. Význam takových nálezů ostatně ukázal nedávno identifikovaný olomoucký žaltář z roku 1499⁶ a podobně byl nyní v kapitulní knihovně v Mikulově rozpoznán výtisk *Breviarium Olomucense* z roku 1484.

I. Okolnosti tisku

Publikaci breviáře můžeme se vší pravděpodobností spojit s tehdejšími administrátorem olomouckého biskupství Janem Filipcem (1431–1509, administratura v letech cca 1483–1497), jenž se dokázal v neurovnaných poměrech, které v závěru století na Moravě panovaly, prosadit, a to i přes nepřízeň papežské kurie.⁷ Proč se však obrátil na poněkud vzdálené Benátky za hradbou Alp, a nikoli na některou z dílen v Augšpurku, Bamberku, Norimberku⁸ či Lipsku, které měly s podobnými tisky již také zkušenosti, netušíme. Opominutí jediné tehdy fungující dílny v českých zemích – plzeňské – je pochopitelné, neboť pracovala velmi nepravidelně a kromě toho by takto náročná zakázka byla nad síly tamního personálu. Koneckonců i bližší pražská kapitula zadala tisk breviáře jinam. V italském prostředí se také Filipec jako rádce a diplomat uherského a českého krále Matyáše Korvína pohyboval častěji a disponoval tu potřebnými kontakty.⁹ Zásadní byl nejspíše fakt, že Benátky v té

1 K počátkům knihtisku na území České republiky, respektive Koruny české, BOLDAN 2018, zejm. s. 77–126; BOLDAN 2020, zejm. s. 167–168.

2 Srov. ISTC im00731000 (vytiskl Peter Schöffer).

3 ISTC ib01187360, ib01187370 (oba cca 1485).

4 ISTC id00287400.

5 Také z toho důvodu, že je dosud známý jen jediný kompletní exemplář. Nachází se v pražské Národní knihovně, v Bavorské státní knihovně je dochováno pouze kalendárium.

6 MYŠÁK 2021.

7 K situaci na Moravě a v diecézi srov. ROUBIC 1995, zejm. s. 101; KALOUS 2007.

8 V Norimberku vyšel ve stejné době breviář pro sousední ostříhomskou arcidiecézi, srov. ISTC ib01183100. Jeho vydavatelem byl Theobaldus Feger, který později spolupracoval s brněnskou tiskárnou.

9 K Filipcovu itineráři KALOUS 2008. Na Apeninském poloostrově pobýval před dokončením tisku breviáře v letech 1476, 1481 a 1482.

době platily za nejlepší knihtiskařské středisko v Evropě a breviáře se zde tiskly kontinuálně již od roku 1474.¹⁰

Zmíněným rokem začíná souvislá řada breviářů vycházejících nejprve pro potřeby duchovních řádů, k nimž se záhy přidávaly i edice pro jednotlivé diecéze. Namátkou lze zmínit první exempláře pro Milán (1475), Kostnici (cca 1473, 1476), Štrasburk (1478), Léridu (1479), Ženevu (1479), Augšpurk (1479, 1481), Würzburg (po 1479, cca 1480), Salcburk (1482) nebo Bamberk (1484).¹¹ V tomto ohledu tedy Filipcův počín zcela zapadal do hlavního proudu a nijak nezaostával za zvyklostmi v jiných zemích. Z okolních diecézí vydaly breviáře dříve snad jen Ostřihom (Benátky 1480, Norimberk 1484), Pasov (1481) a Míšeň (cca 1480–1482, 1483), naopak později vyšly breviáře pro Krakov (snad 1494, 1498), Vratislav (cca 1485) a Prahu (1492).

V impresu titulu pro olomoucké biskupství vystupují jménem tři tiskaři: Andreas Corvus de Corona, Martinus de Czeidino a Konrad Stahel. O životě prvních dvou zatím mnoho nevíme. Jak dokládají jejich přídomky, pocházeli z německojazyčných oblastí Sedmíhradska, konkrétně z Kronstadtu (dnes rumunský Brašov) a Zeidenu (Codlea). Andreas Corvus je jako typograf doložený poprvé v prosinci 1476, kdy ve spolku s Adamem de Rottweil vydal v Benátkách výklad evangelií na neděle a svátky.¹² S otazníkem se s ním a dalšími společníky spojuje i pražské *Diurnale* (kolem 1484), ale vzhledem ke špatné kvalitě a nejasnostem ohledně tiskového písma je tato atribuce problematická. Martinus de Czeidino vystupuje jako tiskař pouze v případě olomouckého breviáře. U Konrada Stahela naopak cestu ke knihtiskařskému lisu můžeme sledovat lépe. Započala se nejpozději roku 1482 v Pasově a vyvrcholila v roce 1499 v Brně.¹³

V raném období knihtisku se méně vytížení a solventní tiskaři běžně spojovali do konsorcií, v nichž disponovali větším kapitálem a mohli realizovat i náročnější produkci. Stejně postupovala i zmíněná trojice, která se v této sestavě sešla nejspíše pouze u olomouckého breviáře. Jestliže je Andreas Corvus doložený v Benátkách v letech 1476–1484, lze předpokládat, že v mezidobí působil jako námezdný sazeč či tiskař v jiných dílnách a s dalšími spolupracovníky. Podobně tomu mohlo být i v případě Martina de Czeidino a Konrada Stahela. Jejich osoby bychom tak mohli hledat například za označením *et socii*, které se vyskytuje v explicitech nemalého množství benátských tisků té doby. Z anonymity později vystoupil pouze Stahel, a to díky změně místa působení. Nejpozději ve druhé polovině roku 1485 již musel pracovat v Brně, kde se společníkem Matthiasem Preinleinem vydali v roce 1486 agendu pro olomouckou diecézi. Snad právě zakázka na breviáři byla oním můstkem a důležitým impulsem, který jej pobídl k hledání nového a lepšího živobytí.¹⁴

II. Podoba tisku

Breviář, definovaný jako liturgická příručka zahrnující různorodé texty ke každodennímu přednesu v určitou denní dobu, patřil k nezbytné výbavě každého klerika. Jeho hlavní části tvoří kalendárium, žaltář, hymnár, proprium de tempore (obsahuje officia pro neděle, všední dny a Vánoce), proprium de sanctis (svátky v průběhu celého roku), commune sanctorum (pro vybrané skupiny svatých) a officia anexa (dodatky k propriu de sanctis), v nichž uživatel našel žalmy, antifony, responsoria, hymny, homiletická čtení, výňatky z biblických knih atp.¹⁵

10 ISTC ib01117000.

11 Srov. databáze ISTC.

12 ISTC ia00339000.

13 DOKOUPIL 1974.

14 MYŠÁK 2024, s. 169–170.

15 K pojmu a skladbě srov. Petr Voit, heslo *Breviář* (tištěná kniha) na webu *Encyklopedieknihy.cz*. [online] Knihovna Akademie věd ČR. [Cit. 14. 11. 2025]. Dostupné z: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Brevi%C3%A1%C5%99_\(ti%C5%A1t%C4%9Bn%C3%A1_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Brevi%C3%A1%C5%99_(ti%C5%A1t%C4%9Bn%C3%A1_kniha)); MALINA 1939.

Vzhledem k tomu, že recitace breviáře byla pro duchovní povinná, bylo nutné, aby knihu měli při sobě i na cestách. Proto se již první tištěné breviáře zhotovovaly v příruční velikosti. Tuto podmínku splňuje i edice pro olomouckou diecézi vydaná v osmerkovém formátu. Skladbu knihy čítající celkem 338 listů můžeme rozepsat následovně: [a6]a–z87¹²A–P2PR8.¹⁶

První neznačenou a zároveň nejkratší složku tvoří kalendárium, počet šesti listů odpovídal 12 měsícům, jak to bylo obvyklé i u rukopisů.¹⁷ Následuje žaltář (*psalterium*) a *proprium de tempore*. Od složky A pokračují *proprium de sanctis*, *commune sanctorum* a knihu zakončují formuláře pro různá officia (*officia annexa*). Folia i5a, i8, v8b, 712b, O8b, R8b zůstala nepotištěná.¹⁸

Zatímco u listů i8, 12b a O8b má toto prázdné místo opodstatnění, neboť odděluje hlavní části díla, jinde to vypadá spíše na špatný propočet sazeče, např. u prázdné strany v8b před officiem Seslání Ducha svatého. Ve složce i zůstaly bez potisku dokonce pravé části sloupců několika dalších stran (ff. i4b, i6a, i7a–b), tento arch byl ovšem obsahově poněkud komplikovanější, neboť zahrnoval modlitby k některým světcům, *preces maiores*, *preces minores*, recitace na začátku a na konci liturgické slavnosti (*accessus/recessus altaris*) a přehled dalších promluv, u nichž si tiskaři možná příliš nevěděli rady, jak je sestavit. Při větším úsilí by zde asi mohli poskládat šestilistovou složku, byla by ovšem nejspíše na úkor přehlednosti.

Tiskařské archy, vyjma prvního, jsou signovány písmeny latinské abecedy, po jejím vyčerpání na konci *propria de tempore* sáhli tiskaři po symbolu 7, který zastupuje spojku *et*. Ve své době to byl běžný postup. Signatury se objevují pouze na prvním listu dané složky, výjimkou je dvanáctilistový arch *et*, značený i na pátém listu, čímž se knihvazači naznačilo pokračování složky o větším rozsahu, než jaký mají ostatní. Při signování se sazeč dopustil několika nedopatření: písmenka *b* a *c* otiskl na rozdíl od ostatních červeně, místo litery *e* užil *c*¹⁹ a signaturu *P* aplikoval dvakrát – neužil tak symbolu *Q*.

K sazbě knihy použili tiskaři pro Benátky typické písmo rotundu,²⁰ její text přitom uspořádali do dvou sloupců, zpravidla o 37 řádcích – kromě kalendária, které obsahuje v několika sloupcích postupně zlatá čísla, nedělní písmena, denní data podle římského kalendáře a pevné svátky připadající na daný den. Základním vizuálním znakem liturgických knih je užívání černé a červené barvy. Jejich soutisk se přitom benátským typografům ne vždy vydařil bez vady, někdy došlo k chybnému užití červené barvy a příslušná pasáž musela být přetištěna znova černě. Obecně však lze říci, že kvalitou tisku i svým vybavením olomoucký breviář nijak nevybočuje z řady dalších podobných děl, čemuž odpovídá i absence záhlaví, nadpisů, foliace nebo rejstříku, jež by usnadnily užívání. Stejně tak chybějí iniciály, pro něž tiskaři ponechali prázdné místo, a jejich případnou aplikaci tak přesunuli na uživatele. K dispozici měli pouze verzály dvou velikostí (na jeden a dva řádky).²¹

Předcházející řádky v podstatě shrnují výsledek dosavadního bádání, jak jej v základní podobě zaznamenávají retrospektivní bibliografie a některé obecně formulované statě o českém knihtisku. Zřejmě poprvé se o *Breviariu* zmínil vídeňský knihovník Michael Denis (1729–1800) v roce 1789. Vzhledem ke skutečnosti, že vycházel z fragmentárně dochovaného kusu (viz níže), nebyl jím publikovaný popis nijak podrobný, ač obsahoval i přepis explicitu.²² Jeho údaje následně převzali i další badatelé, jako Georg Wolfgang Panzer (1729–1805)²³ a především Ludwig

16 GW uvádí rozpis posledních složek v podobě PIR* (!), tedy bez upozornění na opakující se arch P.

17 DRAGOUN 2024, s. 71.

18 Základní popis srov. GW a BOHATTA 1911. Srov. také ISTC ib01172900, zde evidován pouze jeden exemplář.

19 Vzhledem k úplnosti breviářů se červeně otištěná signatura *b* objevuje pouze ve vídeňském exempláři, c dokládá také mikulovský výtisk. K jednotlivým kusům viz níže.

20 Přehled liter srov. *Typenrepertorium der Wiegendrucke* [online]. Staatsbibliothek zu Berlin. [Cit. 7. 5. 2026]. Dostupné z: <https://tw.staatsbibliothek-berlin.de/ma11075>

21 Na ff. b1b a e5a přitom zapoměli po jedné versále otisknout.

22 DENIS 1789, pag. 182, num. 1380.

23 PANZER 1795, pag. 212, num. 810.

↑ Obr. 1 *Breviarium Olomucense*, list s incipitem (fol. 1a). Význačná kolegiální kapitula sv. Václava v Mikulově. Foto: Kateřina Fajtllová

non resurgunt impij in iudi-
cio neq; peccatores in consi-
lio iustorum. Quoniam novit
dn̄s viā iustoz; et iter impio-
rū peribit. Gloria pri.
Quare fremuerūt gen-
tes: et populi meditati
sūt inania. **R**exerūt reges
terre et principes puenerunt
in vniū: aduersus dn̄m et ad-
uersus christū ei⁹. **O**riūpa-
mus vīcula eoz; et p̄iciam⁹
a nobis iugū ipsoz. **Q**ui ha-
bitat in celis iridebit eos; et
dn̄s subfannabit eos. **T**ūc
loquet̄ ad eos in ira sua: et in
furore suo conturbabit eos.
Ego aut̄ p̄stimaui rex ab
eo sup̄ syon montē sām eius:
p̄dicans p̄ceptū ei⁹. **Q**o-
minus dixit ad me filius me-
us es tu: ego hodie genuite.
Postula a me et dabo tibi gē-
tes hereditatē tuā: et possessio-
nem tuā terminos terre. **R**e-
ges eos in virga ferrea: et tā-
qm̄ vas figuli p̄fringes eos.
Et nūc reges intelligite: eru-
dimini qui iudicatis terram.
Seruite dn̄o i timore: et ex-
ultate ei cum tremore. **R**p̄-
prehendite disciplinam neq̄m
irascatur dn̄s: ne pereatis de
via iusta. **Q**um̄ exarserit in
breui ira eius: beati oēs qui
confidunt in eo. Gloria p̄-
tri et filio et sp̄ui sancto.

Hain (1781–1836).²⁴ Ani druhý jmenovaný přitom konkrétní exemplář fyzicky neviděl a do svého *Repertoria* zahrnul starší deskripci i s některými menšími omyly v transliteraci impresa. Podrobný popis přinesl až na počátku 20. století Albert Hübl (1867–1931) v soupise prvotisků vídeňského skotského benediktinského kláštera. V přehledu tištěných liturgik z něj vycházel i bibliograf Hanns Bohatta (1864–1947).²⁵

Hlubšímu poznání brání především skutečnost, že dosud neznáme žádné písemné prameny, které by osvětlily bližší okolnosti vzniku tisku, natožpak jeho náklad, cenu zakázky či způsob distribuce. To ovšem není pro toto období nic neobvyklého. Výzkum tedy musí i nadále vycházet ze samotných svazků. I zde ovšem přichází zásadní omezení v podobě velmi malého počtu dochovaných exemplářů. A neplatí to jen pro tento konkrétní tisk, ale obecně pro další raná bohemika domácího i zahraničního původu, stejně jako pro některé jiné breviáře té doby. Ani tento příspěvek nepřinese převratné informace z nových, dosud neznámých zdrojů. Jeho cíl bude prostší – popsat nově nalezený mikulovský exemplář a porovnat jej s dosud známými kusy. Až donedávna byly známy pouze čtyři – dva uložené v rakouských klášterních sbírkách, jeden v krakovské knihovně a jeden v pražské Národní knihovně. Nyní k nim tedy přistupuje pátý, také z církevní kolekce.

III. *Breviarium* ze skotského kláštera ve Vídni

Jako referenční výtisk olomouckého breviáře z roku 1484 poslouží exemplář z knihovny Benediktinského opatství Milostivé Panny Marie u Skotů ve Vídni.²⁶ Je totiž zachovaný ve velmi dobrém stavu a až na chybějící list p8 kompletní.

Jeho knižní blok chrání dřevěné desky (177 × 119 mm) potažené hnědou usní zdobenou slepotiskovou rámovou kompozicí shodnou na obou stranách. V jejích vnějších bordurách se objevují kulaté rosetové kolky (11 mm), ve hřbetní části pak z vazů vybíhají stylizované vegetabilní ornamenty. Vnitřní rám vyplňují pásy s nápisem „maria“ (18 mm) a v rozích větší rosety (18 mm). Plochu zrcadla člení diagonálně se křížící trojlinky do kosodélníkové sítě tvořené čtyřmi celými a osmi dílčími poli. Zatímco centrální routy zdobí kosodélníkové kolky s rostlinou (30 mm), v půlených úsecích nahoře a dole se opakují rosetky jako v bordurách – další (pátá) se nachází na spojnici úhlopříčných linek. Razítka v bočních polích byla kvůli nedostatku místa otištěna pouze částečně, a mají navíc nezřetelný motiv (snad nějaké zvíře či bestie). Mezivazní pole hřbetu jsou členěna linkami a vzniklý prostor zaplňují tečkovaná břevna, patrně nelomená (10 mm). Podoba jednotlivých kolků je dosti nezřetelná, jedná se o běžné typy bez výrazných specifických rysů, a i kvůli tomu se původce vazby nepodařilo určit.

Patrně prvotní pokryv byl v minulosti zbaven nárožních a středových kování, po nichž zůstaly jen čepy, stejně tak chybějí spony a háčky. Při okraji stran jsou vylepeny usňové tenakly, ořízka má místy inkoustové zabarvení. Ke spojení bloku použil introligátor část pergamenového rukopisu, jehož fragment je zvláště

24 HAIN 1826, pag. 535, num. 3866.

25 BOHATTA 1911, s. 20, č. 314. Zde i odkazy na další literaturu, která čerpala z Haina.

26 Benediktinerabtei Unserer Lieben Frau zu den Schotten, sign. Ink. 325.

viditelný před zadním příděstím, další zlomky zpevňují středy složek. Stránky breviáře jsou místy dotčené vlhkostí, z většiny však velmi čisté. Jejich okraje nebyly dodatečně ořezávány a zachovaly si tak původní rozměr včetně volného místa mezi zrcadlem sazby a hranou listů. Důvod odstranění folia p8 zůstává nejasný, stopy po vytržení nejsou pouhým okem patrné.

Starší provenience svazku není známá, v klášterní sbírce jej zachycuje bezpečně teprve katalog inkunábulí z roku 1904.²⁷ Na lednovém listu kalendária (fol. [a1a]) se nalézá modré kulaté razítko současného vlastníka, otisknuté ovšem s nečitelným obrazem i textem. Na přední desce se nacházejí dva na sobě vylepené štítky s modrými okraji, na svrchním je v prvním řádku zapsaná platná signatura a dále odkaz na katalog klášterních prvotisků „325 (129)“, ve druhém starší ukládací značka „34 h 5“.

III.1 Doklady o užívání knihy

Obě příděsti pokrývá starší papírový výlep. Na předním se dříve nacházel ještě lístek zakrývající špatně čitelné texty ze 16. století, psané nejspíše dvojí rukou; nahoře možná německy s rysy novogotického písma, dole latinsky v humanistické formě. Pod něj někdo zapsal perem ještě slovo „Hoc“ (patrně zkouška pera) a mnohem později sem přibýly lokační signatura „34. h. 5.“ (viz také štítek na deskách) a číslice „22:003098“ odkazující podle sdělení současného knihovníka na celorakouskou evidenci.

Také vzadu se nachází fragment vyškrabaného a snad také původně přelepeného jedenáctiřádkového nápisu vytvořeného většinou nespojitým písmem (bastardou). Jeho liturgický ráz dokládají rubrikovaná (proškrtaná) úvodní písmena. Pod ním se nalézaly dva mladší, kurzivní texty, jeden nečitelný, druhý interpretovatelný následovně: „In manus tuas [?] domine commendo spiritum meum“.²⁸ To vše je několikrát škrtnuto.

Volná plocha pro doplnění iniciál zůstala prázdná, pouze velká písmena na začátku vět jsou až po fol. J6a, kde začíná officium ke svátku Povýšení sv. Kříže, kolorována žlutě. Vedle moderní foliace tužkou (1–338) obsahuje kniha také starší v rozsahu 1–67 zahrnující vlastní žaltář; při jejím zhotovení se písař dvakrát spletl.

Odhlédneme-li od zmíněných, poněkud nezřetelných záznamů na obou příděstích, obsahuje vídeňský breviář také nevelké množství rukopisných poznámek a jiných zásahů. Již úvodní stránky kalendária rozdělil neznámý uživatel svislými a vodorovnými inkoustovými tahy do tabulky, v níž následně k 15. červencovému dni připojil jméno sv. Arnolfa. Proč si však vybral zrovna toto datum, je poněkud nesrozumitelné, neboť v olomoucké diecézi se přihlíží k 18. červenci a obecně se tento svátek slaví až 16. srpna.²⁹ Možná to souvisí se zavedením svátku Zasnoubení Panny Marie (v Olomouci 18. července), k němuž došlo v diecézi kolem roku 1485.³⁰

Čtenář³¹ stojící za původní dílčí foliací připisoval na složkách *k* až *m* (počátek *proprium de tempore*) číslice žalmů, jež měly být v příslušný čas recitovány. V úvodním žaltáři se přitom žádná čísla ani jiné značky neobjevují. Další intervencí usnadňující užívání svazku byla červeně psaná záhlaví v samém závěru *commune sanctorum* i dodatcích, propojená s odpovídajícím úsekem dané strany prostřednictvím značky v podobě šikmé dvojité linky.

27 HÜBL 1904, č. 129. Zde tužkou dopsáno „Weltweit existieren nur 2 Exemplare dieser Inkunabel“.

28 Srov. L 23,46.

29 Záznam v podobě „Arnolffus“, fol. [4a]. K termínům FRIEDRICH 1997.

30 DRAGON 2024, s. 85.

31 Slovo čtenář (i odvozené adjektivum čtenářský) je v následujícím textu užíváno synonymně k výrazu uživatel, který se i bez toho opakuje velmi často.

Patrně se stejnou rukou, jistě ovšem s tou, která vytvořila výše transkribovaný zápis na zadním přidešti, můžeme spojit delší záznam s officiem ke sv. Kříži („Sequ[un]tur suffragia ferialia de sancta cruce“) na konci hymnáře.³²

Jediná mladší (novověká?) poznámka se nalézá pod pravým sloupcem s hymnem ke sv. Alžbětě, kam někdo humanistickým písmem tužkou dopsal slova „hac attestante redditur christo conregnans“ nahrazující špatně formulovaný úsek v tisku.³³

O mnoho více zatím k tomuto konkrétnímu breviáři napsat nelze, snad další výzkum klášterní knihovny a archivu, stejně jako výzdobných prvků aplikovaných na deskách by mohly přinést více podrobností o jeho původu.

IV. *Breviarium* z augustiniánské kanonie Herzogenburg

Klášter augustiniánů-kanovníků v dolnorakouském Herzogenburgu vznikl v první polovině 12. století a přečkal i rušení řádových domů za císaře Josefa II. po roce 1780. Dodnes proto disponuje rozmanitými umělecko-historickými sbírkami včetně rozsáhlé knihovny.³⁴ V ní se mezi jinými nachází i benátské vydání olomouckého breviáře z roku 1484, které po dlouhá léta platilo za jediný doklad o jeho existenci. Konkrétní výtisk se přitom zachoval jako přívazek konvolutu sestaveného ze dvou děl.³⁵

Chrání jej dřevěné desky (152 × 105 mm) pokryté světlou usní zdobenou slepotiskem shodně na obou stranách. Bordury vyplňuje váleček s alegorickými postavami, mezi nimiž lze rozeznat díky nápisům a/nebo symbolům Lásku („CARITAS“) a Sílu („FORT[...]“), ostatní dvě figury jsou již nezřetelné. Na základě dobových analogií lze předpokládat nejspíše přítomnost Víry (*Fides*) a Naděje (*Spes*).³⁶ Zrcadlo redukuje nahoře a dole vodorovná pole bez ornamentů, vlastní střed desek zdobí dvojice přivrácených palmetových pásů. Dekor je velmi slabě čitelný a pokus o identifikaci dílny zůstal neúspěšný.

Kniha má zabílený hřbet, v horní části s čtyřřádkovým nápisem „Breviarium | Olomucense | 1484 | Venetiis.“, dole je patrný fragment (snad signaturního) štítku. Háčky a spony byly z pokryvu odstraněny. Jak dokládají ořezané listy, jedná se o druhotnou vazbu, k níž muselo dojít někdy po roce 1513, kdy bylo vytištěno hlavní dílo, pravděpodobně však až kolem poloviny 16. století.

IV.1 Provenience, vnitřní podoba a skladba svazku

Podle vzhledu dvou rukopisných exlibris se konvolut nalézal v klášterní knihovně nejspíše již v 17. století.³⁷ Patrně starším vlastnickým dokladem bude ovšem záznam o ceně na papírovém výlepu předního přidešti ve znění: „Constat 7. sol: et 28 num: [?]“. Tamtéž se nachází také tmavé oválné razítko s tlapatým křížem a opisem „BIBLIOTHEK STIFT HERZOGENBURG“ a dvojice novodobých signatur

32 Benediktinerabtei Unserer Lieben Frau zu den Schotten, sign. Ink. 325, fol. v8a. Hlavní část je přitom sestavená na první pohled poněkud nesouvisle ze dvou částí, které na sebe gramaticky nenavazují: „Hoc signum crucis erit in celo cum dominus a de inimicis nostris libera nos deus noster [!].“ Možná si tu dotyčný zapsal jen počátek promluvy a její zakončení. Potom připojil pod značku za versiculus (V) část antifony „Adoramus te Christe et benedicimus in quia per crucem tuam etc.“ a nakonec modlitbu „Deus qui sanctam crucem pro nobis peccatoribus ascensibus.“

33 Tamtéž, fol. i4b.

34 Základní údaje srov. Bibliothek des Augustiner-Chorherrenstiftes na webu *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland, Österreich und Europa* [online]. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen. [Cit. 14. 11. 2025]. Dostupné z: https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?Augustiner-Chorherrenstift_Herzogenburg

35 Augustiner-Chorherrenstift Herzogenburg, Stiftsbibliothek, sign. XXII A/1 21.

36 Viz motivy z dílen EDB w004459, w003132 a w004296, srov. *Einbanddatenbank* [online]. Staatsbibliothek zu Berlin. [Cit. 12. 11. 2025]. Dostupné z: <https://www.hist-einband.de/>; viz nářadí NUSK V 000 240, V 000 246 a V 000 250, srov. *NUSK. Databáze slepotiskové výzdoby knižních vazeb* [online]. Univerzita Pardubice. [Cit. 4. 11. 2025]. Dostupné z: <https://nusk.upce.cz/index.php/>

37 Na předním přidešti v podobě „Biblioth[ecae] Ducumb[urgensis]“, na fol. A2a hlavního díla: „Bibliothecae Ducumburg[ensis]“.

zapsaných tužkou.³⁸ Zadní přidešti naproti tomu pokrývají rukopisné incipity kantik *Magnificat* a *Benedictus* v chorální notaci, které si tu někdy v (zřejmě první polovině) 16. století zapsal uživatel knihy k zachycení melodií pro zazpívání hodinek.

Úvodním titulem konvolutu je *Psalterium Davidis cum hymnis* vydané v Lipsku roku 1513 Konradem Kachelofenem.³⁹ Jedná se o poměrně nenáročný, přesto přehledný tisk s červenými lombardami a záhlavím, s dřevořezem krále Davida na rubové straně titulního listu a tiskařovým signetem na konci.

Neznámý uživatel si do něj na většině stran prvních dvou složek A a B dopsal antifony a části žalmů navázané na tištěný text, které jsou při horní hraně mírně ořezané.⁴⁰ Užíval přitom v zásadě dobře čitelné gotické kurzivy. Zřejmě též písař doplnil na poslední prázdnou stranu přehled čtení týkající se officií svátků spojených s českým prostředím: „Hystoria de lancea domini | Hystoria de sancto Adalberto | De sancto Sigismundo | De sancto Procopio | In passione sancte Ludmille | In translacione sancte Ludmille | De sancto Wenczeslao | In translacione s. Wenczeslai“. Na konci každého řádku doplnil zkratku pro list či listy, nicméně konkrétní číslo nedodal. Důležité je, že tento dodatek se velmi pravděpodobně vztahuje k navazujícímu olomouckému breviáři a obě díla tak propojuje – jak z hlediska užívání, tak osoby majitele.

Jiná, mladší ruka připojila na okraj počátku druhého žalmu stručnou poznámku „In festo Nativitatis“, což odkazuje na svátek, kdy se tento žalm zpívá (fol. 1a). Noticka, jejíž písmo má humanistický ráz, se zdá být blízká s notovým záznamem na zadním přidešti i zápisem ceny vpředu. Stejný původce přidal v hymnáři několik číslic a značek v podobě křížků.

IV. 1. 1 Olomoucký breviář

Důvod ke spojení žaltáře a breviáře spočíval ve výrazně fragmentárním charakteru druhého z tisků, z něž přetrvaly pouze složky *k* až *N* a listy O1, O2, O7, O8, tedy *propria de tempore* a *de sanctis*. Hlavní část – žalmy i hymny – chybí a uživateli ji nahrazovala lipská publikace.

Breviářový zlomek zdobí šest větších iniciál – lombard, vytvořených spíše diletantským kaligrafiem, snad přímo čtenářem, než profesionálním malířem. Písmena mají modré dřívky s červenou obtahovací linkou a také vnitřní stylizovanou, poněkud rudimentární kresbou.⁴¹ Pouze jednou se objevuje ještě značka pro rubrikaci (fol. s6a). Na volné straně před svatodušním officií jsou patrné zbytky lepicí hmoty rozmístěné v pravidelné obdélné osnově asi na 4/5 plochy, které prozrazují umístění nějakého archu (s obrázkem, modlitbou?).

V míře větší než v předchozím tisku se zde vyskytují rukopisné doplňky dokládající užívání knihy, s čímž se pojí i občasné stopy po vosku. Tyto zásahy můžeme spojit pravděpodobně s dvojicí písařů.

Více poznámek rozmanitého druhu zde zanechal starší z nich užívající (většinou) gotického kurzivního písma. Vedle kratších upozornění,⁴² oprav a doplňků⁴³

38 V levém horním rohu XXII I | e – 22, pod razítkem MK XXII. A/1. 21.

39 *Psalterium Davidis*. Leipzig: Konrad Kachelofen, 1513. VD16 ZV 1651. Kniha má rozsah 122 číslovaných listů a 17 nečíslovaných.

40 V antifoně k žalmu 17 (fol. Xa) *Inclina, Domine, aurem tuam mihi, et exaudi verba mea*, zapsal místo *mihi* slovo *mich*. Je otázka, zda se jedná pouze o záměnu písmen, nebo za tím lze vidět i německé osobní zájmeno, které by ukazovalo na jazyk, v němž písař běžně komunikoval.

41 Fol. k1a *D(Eus)*, fol. s6a *U(Espere)*, fol. x1a *U(Eni)*, fol. x3b *G(Loria)*, fol. x6a *S(Acerdos)*, fol. A1a *I(N)*.

42 Např. na přestupný rok u jedné rubriky „ann[us] bisextil[is]“, fol. o6b.

43 Ff. x4b, x6a za použití odkazovacích značek. Zde ovšem použil písmo spíše humanistického rázu napodobující to užitě v tisku. Zvláštní zmínku zaslouží oprava na fol. H6a v *proprium de sanctis*, kde je v pokynu, jak postupovat, případně-li svátek sv. Kláry (12. 8.) na sobotu, jméno svěťce škrtnuto a nadepsáno slovem „ypolity“, zastupujícím sv. Hypolita (13. 8.). Patrně zde došlo v tisku k jisté chybě a zkrácení textu, srov. štrasburské vydání olomouckého breviáře z roku 1499, fol. k3a–b. Je otázka, zda tuto vniřavost spojit s možným původem knihy – v rámci tehdejší olomoucké diecéze nejspíše s proboštvstvím křižovníků s červenou hvězdou v Hradišti sv. Hypolita nedaleko Znojma a okruhem farností, které řád v okolí spravoval.

se jednalo o rozšíření recitovaného textu,⁴⁴ případně jeho rozvinutí a vysvětlení.⁴⁵ Některé noticky, zejména ty liturgického rázu, psal uživatel kvůli delšímu rozsahu i svisle a později byly z větší části ořezány. Zvláštní zmínku zasluhuje čtveřice komentářů a odkazů, v nichž dotýčný prokazuje svou obeznamenost i s jinými soudobými texty homiletického a exegetického rázu. Ve dvou případech upozorňuje na vybrané partie z kázání vlámského františkána Hendrika Herpa (*1477/1478). Konkrétně v rámci officia Narození Páně odkazuje na pasáž z Hendrikovy homilie ke svátku Obřezání obsahující výklad úvodu Janova evangelia,⁴⁶ o něco dále jej z jedné promluvy o pokání zaujal úryvek o Elišovi (Druhá kniha královská), v němž kazatel přemítal o nemožnosti sloužit zároveň Bohu i Dáblu.⁴⁷ U textu ke sv. Augustinu si zase písař vypsál několik řádků z legendy o světcích, zpracované uherským mendikantem Pelbartem z Temešváru (*1504).⁴⁸ Čtvrtý identifikovaný úryvek na spodním okraji u officia sv. Matouše pochází snad z výkladů Bedy Ctihodného.⁴⁹ V případě obou františkánů se jednalo o moderní autory, jejichž díla vycházela na přelomu 15. a 16. století tiskem.

Nejdelší záznam sepsal tento čtenář na poslední zachované nepotištěné straně, kterou takřka celou vyplnil ve dvou sloupcích duchovní básní s incipitem „O bone Iesu, o piissime Iesu, o dulcissime Iesu“.⁵⁰ Na jejím začátku ponechal písař volné místo pro iniciálu, kterou možná plánoval provést ve vyšší kaligrafické kvalitě, k čemuž nakonec nedošlo.

Mladší ruka humanistického ductu zůstala v doplňování střídmejší a v zachované části breviáře ji nacházíme pouze na dvou místech. Na prvním z nich podtrhala verše a incipity žalmů a očíslovala tři odstavce (fol. 17a–b). Vzhledem k tomu, že se tato část vztahuje ke svátku Narození Páně, nabízí se spojení s výše citovaným záznamem v úvodu lipského žaltáře.⁵¹ Ve druhém případě zaplnila spodní okraj jedné apertury písní *Visita, quaesumus, Domine* s navazující prosbou „celestis quoque misterii virtute et potentia muniamur“ a ještě jednou méně srozumitelnou frází v podobném duchu.⁵²

44 Srov. kolekta na fol. C2a, další podobné hůře identifikovatelné dodatky ff. F8a, G4a a červeněná dopsaná rubrika na fol. n7b.

45 K seslání Ducha svatého (fol. x1b); k narození P. Marie (fol. I5b).

46 Fol. I7b, nejdříve tu zapsal část evangelního verše „Qui non ex sanguinibus [uts]“ (srov. Jan 1,13) a dále odkaz v podobě „exponitur herpf xi sermo [?]“, číslice a poslední slovo jsou vybledlé a hůře čitelné. Ke zdroji srov. HENRICUS DE HERPF, *Sermones de tempore et de sanctis*. [Speyer]: Peter Drach, [post 17. 1. 1484, non post 1486]. Fol. b8b. ISTC ih00038000.

47 Fol. y2b, zde i s odkazem na konkrétní dílo: „in herpf 1 sermone de 3bus partibus poenitentie [?]“. Předchází tomu část začínající slovy „currus israel“ a další hůře čitelná pasáž. Ke zdroji srov. HENRICUS DE HERPF, *Sermones de tempore et de sanctis*. [Speyer]: Peter Drach, [post 17. 1. 1484, non post 1486]. Fol. N1b. ISTC ih00038000. Část *Sermones de tribus partibus poenitentiae*.

48 Fol. I1b „[Tria] abeato Ambrosio didicisse ait. Primo quod uxorem cuiquam [nunquam] peteret ne inter se maledicant. 2° quod militare volentem non commendaret ne calumpniam et rapinam exerceat[n]t et in [eum alii cul]pam redundant [!]. 3^{mi} quod ad convivia invitatus non iret [...]“, srov. PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de sanctis*. Pars aestivalis. Augsburg, Haguenau: Johann Rynmann, Heinrich Gran. 1504. Fol. Q7a. VD16 P 1168. Další poznámka tamtéž nahoře je ořezaná.

49 Fol. K1a, Bedův komentář na Matoušovo evangelium: „Levi interpretatur additus sive assumptus significans quod assumptus est per electionem a domino et additus numero apostolorum et L[ucas] [?] omnibus secutus est eum sequi enim est imitari et bene seq[uebatur] [...]“, zbývající část řádku ořezána, podobně poškozeno na pravém okraji. K edici textu srov. BEDA VENERABILIS 1862, col. 45. Výpisek může pocházet z nějakého výkladu zachovaného v rukopise (?) nebo sbírky Bedových kázání, jež v první polovině 16. století vycházela i tiskem, např. kolínská edice z roku 1534 (VD16 B 1431), pp. 309, 312.

50 Fol. O8b, k zhudebnění textu srov. HAMMERSCHMIDT 1649, pp. 4–6. Užil přitom tučného a většinou spojitého písma, které je oproti margináliím doprovázejícím sazbu vzprámenější a čitelnější.

51 V žaltáři je číslice 1 podtržená, v breviáři pak číslice nadešvány vodorovným tahem.

52 Ff. x7b–x8a: „cuius opere quesumus ad beata [!] propherentatis [?] gloriam perducamur per benedicamus domino.“

IV.2 Konkluze

Jestliže byly v každé z částí konvolutu identifikovány nejméně dvě různé písařské ruce, nabízí se jejich vzájemné propojení. V případě mladší je to opravdu možné a lze jí připisat jak ojedinělé marginálie v žaltáři i breviáři, tak záznamy na přideštích (cena, notace). Jednoznačnému spojení staršího písma naopak brání poněkud odlišná forma i charakter některých liter a spíše se zdá, že do každého z děl psala jiná osoba. Při posuzování je ovšem nutné zohlednit časové hledisko a charakter záznamů. Zatímco v žaltáři mají povahu recitovaných textů a tomu odpovídající kaligrafický ráz, v breviáři se jedná o poznámky a doplňky, které nebyly (alespoň z většiny) určeny k přednášení, ale k upozornění nebo zamyšlení.

Pokud bychom za margináliemi viděli tři různé osoby, pak starší písař z lipského žaltáře získal někdy po roce 1513 i fragment olomouckého breviáře a oba tisky nějakým způsobem, možná i provizorně, spojil. Později se svazek dostal k dalšímu uživateli, který k oběma textům připojil melodie pro správné nápěvy. S ním by bylo možné spojit také převazbu, jak by dokládaly ořezané poznámky v breviáři, nicméně mohl knihu pořídit také od někoho jiného. Není totiž jasné, zda se cena na předním přidešti vztahuje ke koupi (již svázaného) konvolutu, pouhé vazbě, nebo obojímu, provedenému v bezprostřední návaznosti.

V této souvislosti stojí za zamyšlení latinské formulace pro druh peněz. Zkratka *sol.* znamená nejspíše *solidus*, abreviatura *num.* pak *nummus*, respektive *nummi*. V závislosti na době a místě nesly tyto výrazy různý význam. V případě solidu by se mohlo jednat o početní jednotku pro určité množství grošů nebo označení konkrétní mince. Druhý termín vyjadřuje nejspíše kruhové peníze, snad parvy nebo haléře.⁵³ Podle numismatické literatury bylo přitom počítání na solidy a peníze typické pro Moravu zejména v 15. století a stály za ním obchodní styky země s Rakousy a jihoněmeckým prostředím.

Vrší a rozvíjet další hypotézy o možné provenienci a posloupnosti uživatelů svazku není jistě nutné, prozatím je možné uzavřít bádání konstatováním o dlouhém užívání breviáře i hluboko v 16. století, a to přes jeho fragmentární stav. Místo pořizování nové knihy stačilo zlomek doplnit vhodným tištěným (a rukopisným) textem. Co za fatálním poškozením stálo a jak se tato událost promítla do života někdejšího majitele, z knihy samotné nezjistíme.

V. Breviář z Hlavní knihovny Papežské univerzity v Krakově

V průběhu přípravy studie se na webových stránkách databáze *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* objevila informace o exempláři olomouckého breviáře, uloženém v knihovně Papežské univerzity Jana Pavla II. v Krakově, který není zanesený ani v celopolském soupise prvotisků. V polském prostředí se přitom tato kniha nacházela pravděpodobně nejpozději od druhé poloviny 18. století. Dokládají to nejen záznamy v polštině umístěné původně na výlepu předního přideští, ale také tradovaný původ. Ten se odvíjí od provenienčního zápisu, jehož autorem měl být Michał Kamelski (*1786?), od roku 1765 farář ve městě Zátor (Zator) na pomezí historického Slezska a Malopolska.⁵⁴ Tento klerik vybudoval velkou děkanátní knihovnu čítající údajně na 5000 svazků, mezi nimi i několik prvotisků. Obsah sbírky se později rozptýlil a malá část včetně *Breviaria* měla nakonec připadnout

53 Ze staršího, denárového období mohlo být převzato užívání početní jednotky solidus, na niž se skládalo buď 12, nebo 30 parvů (denárů, mincí). V grošovém období se termín solidus rovnal jednomu groši, na který se skládalo nejčastěji 7 peněz (parvů, haléřů či denárů). U tohoto poměru by ovšem nedávalo smysl psát 28 peněz, které by tvořily další čtyři groše. Solidus však mohl zastupovat i zlatou minci (opět ve smyslu početní jednotky), na niž se skládalo obvykle 30 grošů po 7 penězích. V tomto případě by kniha stála úctyhodných 214 grošů, otázkou ovšem je, o jak kvalitní mince se mohlo tehdy jednat. K této problematice srov. POŠVÁŘ 1977, zejm. s. 30–33, 47, 64, 68, 90; SEJBAL 1997, s. 177–178, k solidu srov. také s. 164, 175.

54 Lokálita se zhruba do poloviny 15. století nacházela v hranicích českého státu, poté připadla Polsku.

archivu krakovské konzistoře. Odtud pak breviář přes kněžský seminář a Papežskou teologickou akademii údajně doputoval až na současné místo.⁵⁵

Podle dostupné fotografické dokumentace nebyl po dlouhou dobu stav tisku zdaleka bezvadný. Kromě poškození vlivem vlhkosti, času a běžného užívání byl knižní blok silně deformovaný a odtržený od přední desky i pokryvu hřbetu.⁵⁶ Tyto defekty napravit restaurátorský zákrok v roce 2000.

Svazek⁵⁷ dnes chrání lepenkové desky (148 × 105 mm) pokryté hnědou usní, na níž jsou aplikovány souvislé fragmenty staršího nezdobeného usňového pokryvu stejné barvy. Ty můžeme pouze obecně datovat přibližně do 17.–18. století. V průběhu převazby byly sejmuty původní výlepy přideští a přesunuty na jiné místo,⁵⁸ k zesílení bloku přibyla vpředu i vzadu vždy trojice nových listů. Starší folia restaurátoři očistili a zpevnili, ztracený materiál nakonec doplnili papírovou směsí.

Z původních 338 potištěných listů se zachovalo pouze 322 označených během restaurování tužkou. V knize schází kompletní kalendárium (složka [a]) a listy a1, b3–b6, e1, M8, P8, 2P1 a R7. Nejspíše již při realizaci původní vazby se prováděcí mistr dopustil omylu a folio f8 vevázal mezi listy b7 a b8.⁵⁹ Moderní foliace v rozsahu 1–326 zahrnuje i archy dodané někdy v raném novověku: jeden list i s navazujícím křídélkem vložené před fol. a2 (číslovány [1] a [2]) a podobně i ve složce b ([12] a [13]). K jejich aplikaci přistoupil knihvazač zřejmě kvůli dosažení sudého počtu listů v jednotlivých složkách, nikoli za účelem vytvoření místa pro přepsání chybějícího textu.

V.1 Výzdoba, rukopisné poznámky, provenience

I přes dlouhodobě nepříznivé podmínky, zejména vlhkost, již byl tisk vystaven, se v něm zachovala kvalitní malířská výzdoba. Vedle několika malovaných modrých lombard v dobrém kaligrafickém provedení (srov. zejména mohutné protínané grafémy *S*) ji tvoří dvě iluminované iniciály *D(Eus)* a *I(N)* na počátku proprii *de tempore* a *de sanctis*, jejichž autorem byl bezesporu profesionální malíř. Písmeno *D* uzavřené v zeleném rámu má červený korpus se světlou vnitřní kresbou a oválný střední prostor vyplněný zlacením, dříve snad puncovaným. Z horních konců vychází směrem ke hřbetu výběhy zakončené stylizovanými zavínutými červeno-modrými listy. Ve sloupcové struktuře iniciály *I* se ke střednímu růžovému dříku zprava přimyká tmavý (snad modrý) pás a zleva zlatý s listovou kresbou. Do něj ještě tvůrce usadil čtyřlístou růžovou rosetu. Ani zde nechybějí zavínuté výběhy. Je možné, že se tu dříve nacházela i červená inkoustová kresba typu fleuronée, později však smytá. Vzhled obou písmen odpovídá malbám evidovaným v mnoha soudobých tiscích, včetně mikulovského breviáře. Oba případy spojuje jak stejná stavba iniciály *D*, tak rosetky litery *I*. Je tedy možné, že část nákladu zpracovávala stejná iluminátorská dílna.

Ve vlastním tištěném textu lze identifikovat dvě písařské ruce, které připojovaly kratší či delší poznámky, případně upravovaly text, a to v podobném duchu, jako je tomu v exempláři z Herzogenburgu. Jejich čitelnost dnes komplikuje vedle zvláštností daných charakterem rukopisů někdejších písařů vybledlý ráz a druhotné ořezání okrajů listů.

55 Ke zmíněnému faráři a jeho sbírce stručně J. R. [Ignacy RYCHLIK (?)] 1895, s. 458; DZIKI 1972.

Za informace o provenienci děkuji Mateuszi Zimnému z Hlavní knihovny Papežské univerzity.

56 Srov. Dokumentacja konserwatorska z roku 2000, zadání provedly Anita Bogadanowicz a Krystyna Dajnowicz-Rolińska. Zprávu autorovi poskytl k nahlédnutí v elektronické podobě výše zmiňovaný M. Zimny.

57 Biblioteka Główna Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Inc. 4.

58 Původní přední přideští tvoří dnes první nečíslovaný list, bývalé zadní přideští bylo přesunuto za poslední tištěný list (R8) a také není zahrnuto do foliace. Podle zprávy měly lepenkové desky tvořit slepené rukopisné archy, které byly vyřaty a uloženy zvlášť. Pro aktuální výzkum nebyly k dispozici.

59 V moderní foliaci [15] a [16]. Nelze vyloučit, že ke špatnému sledu došlo i v jiné části svazku, celková kontrola listů za listem s (takřka) kompletním vídeňským exemplářem nebyla možná.

Se starším písařem užívajícím bastardy lze vedle drobných dodatků⁶⁰ spojit nápis u officia ke sv. Klimentu (*Invenerunt in modum templi marmorei habitaculum a deo paratum*)⁶¹ a informaci o recepci příslušných pasáží v officiu sv. Jana Křtitele uvozenou upozorněním „nota quando agitur“.⁶² Nejdelší zápis připojil do volného místa na rozhraní žaltáře a temporálu. Na levou stranu vypsál různé benedikce, antifony a přímlyvy, napravo umístil souvislejší modlitbu k Panně Marii s incipitem *Stella Maria maris succurre piissima nobis*, která svým stylem nechává vzpomenout christologický text z Herzogenburgu.⁶³ V podobném duchu chtěl dotyčný pokračovat zřejmě i na další straně, kam zapsal slova „alia oracio“, aniž však v psaní pokračoval.

Ani mladší ruka nezůstala v přidávání poznámek (ale také podtrhávání) mnoho pozadu, její zápisky humanistickým polokurzivním písmem jsou však mnohem hůře čitelné.⁶⁴ Nejméně na jednom listu mají podobu rozpisu officia,⁶⁵ jinde se jedná o delší responsorium.⁶⁶ Stejný autor psal patrně také na rubu listu R8, ale silně poškozený zápis umožňuje pouze obecné konstatování, že se jednalo o nějaký modlitební text (čitelné slovo „Ora“).

Ještě jiný písař zaplnil obě stránky někdejší předsádky modlitbami. Užíval přitom humanistickou polokurzivu, pečlivou a dobře čitelnou, jejím charakteristickým prvkem je (nepravidelné) užívání znaku *e caudata*. I přes poškození papíru a ztráty textu lze jednotlivé úseky relativně dobře identifikovat.⁶⁷ Z hlediska původu je nejspíše nejzajímavější modlitba obracející se k zemským světcům: „Propitiare nobis quesumus, Domine famulis per sanctorum patronorum nostrorum Wenceslai, Viti, Adalberti, Procopi[i], Cristini, Benedicti, Mathei, Joannis atque Isaac, Cirilli et Methudi[i] nec non sanctæ Ludmille sanctæque Cordulæ merita gloriosa et eorum pia et assidua intercessione ab omnibus semper muniamur adversis.“ Tu můžeme spojit s olomouckou diecézí, jejímiž patrony byli mj. sv. Kordula i pětice bratří – Kristin, Benedikt, Matouš, Jan a Izák.

Další rukopisný dodatek usazuje knihu do polského prostředí. Na někdejším přídeští, dnes prvním vevázaném (nefoliovaném) listu, se totiž nachází řada poznámek v polském jazyce; bohužel značně vybledlých a nesnadno čitelných. Zdá se však, že se mohlo jednat o poznámky nesouvisející s liturgickou nebo náboženskou funkcí knihy, ale spíše světského rázu.⁶⁸

Nakonec budiž alespoň stručně rozvedena otázka provenience. Její určení se odvíjí z poznámky vepsané svisle na kraj první tištěné strany, interpretované v krakovské instituci v podobě „Pro Bibliotheca Zathori[ensi]“ a spojované s rukou někdejšího zátorského faráře Kamelského. Nutno ovšem dodat, že tvar písmen není zcela standardní a nezbyvá než pro další ověření dohledat i jiné knihy s podobným exlibris.

Na stejném místě se objevuje starší identifikace tisku, zřejmě rovněž z 18. století: „Breuiarium Ecclesiæ Olomocen. 148III. ut in fine [!]“. Stejná ruka dopsala pod explicit – opět chybně – letopočet 1483. Zda psal tento bibliografický záznam také výše

60 Na fol. g4b (v nové foliaci [50b]) dopsání úseku „ad dexteram et videbam“ v pátečním hymnu, podobně je tomu i v mikulovském breviáři; na fol. i1a doplnění slova „clemens“ v hymnu *Jam bone pastor Petre clemens*. Dále srov. ořezaná slova navazující na verš *et Og, regem Basan, quoniam*, fol. g3a [49a].

61 Fol. O5b [302b].

62 Fol. F1a [235a].

63 Fol. i8a [70a]. Text není na všech místech zcela čitelný: „Stella maria maris / succurre piiss[i]ma nobis / [...] tribulacione / [...] augustia nostra / succurre nobis piissima / virgo mater Maria / erat voce pia pro no / bis virgo Maria / Christus natus de vir- / gine dignet / nos / benedice.“ Zakončuje to prosba „Jesus Marie filius sit nobis clemens et propicius“.

64 Srov. fol. h2a [56a], p6a [116a], p7a [117a].

65 Fol. z3b [177b].

66 Fol. N1a [290a].

67 Je tu například modlitba *Deus, qui miro ordine* nebo modlitba před cestou: „Praesta, quaesumus, omnipotens Deus, ut familia tua per viam salutis incedat et beati Ioannis Praecursoris hortamenta sectando, ad eum quem praedixit secunda perveniat.“ Dnes fol. [1a–b].

68 Prozatím se podařilo přecíst pouze jednotlivá slova (pomineme-li předložky) jako „franciska“, „wponiedzialek“. Zdá se, že před restaurováním byl inkoust sytější.

zmíněný klerik, nelze s jistotou tvrdit, v každém případě je starší, neboť provenienční noticka byla vepsána menším písmem do zbývajících prostoru na okraji listu.

Podobně jako breviář z Herzogenburgu byl i ten krakovský užíván prokazatelně na Moravě, odkud se někdy v 17. či 18. století dostal do Zátorska, což nebylo z někdejšího území olomoucké diecéze nikterak daleko. K podrobnějšímu poznání osudů svazku může v budoucnu přispět průzkum rukopisných fragmentů vyňatých během restaurování z desek i hřbetu a též pátrání zaměřené na otázku, odkud mohl sběratel Kamelski předmětný breviář získat.

VI. Breviář z Národní knihovny České republiky

Jedinou veřejnou institucí na území České republiky, v níž lze (alespoň prozatím) exemplář olomouckého breviáře z roku 1484 nalézt, je pražská Národní knihovna.⁶⁹ Do svého fondu jej získala nákupem od pražského antikvariátu Ztichlá klika v roce 2018. Tímto se snad na dlouhou dobu uzavřelo spletité putování svazku, které musel podstoupit po roce 1945 a jež zároveň odráží celkový neblahý společenský vývoj v zemi. Nejstarším doloženým vlastníkem tisku byl Spolek pro dějiny Němců v Čechách (Verrein für Geschichte der Deutschen in Böhmen), po jehož likvidaci jej získala Knihovna Akademie věd. Později se dostal do podniku pro zahraniční obchod Artia, jehož prostřednictvím měl být nejspíše vyvezen a prodán v zahraničí, aby pro komunistické Československo získal valuty. Nakonec se však nějakým způsobem ocitl v soukromých rukách a následně ve zmíněném antikvariátu.⁷⁰

Tyto novodobé přesuny a manipulace se patrně podepsaly i na stavu knihy, z níž se zachovaly pouze kompletní složky *k–v* (část *propria de tempore* od sv. Ondřeje po Nanebevzetí) a pět volných listů: c1, c5, e2, x1, z1. Jedná se tedy o folia zcela nespojitá s těmi svázanými do knižního bloku, je proto možné, že podobných uvolněných listů existovalo v nedávné minulosti více. Breviář nemá žádný pokryv, archy jsou ovšem sešity nejspíše původními vazy a hřbet je přelepený rukopisnými pergamenovými fragmenty.

V tomto fragmentárním stavu se výtisk nalézal již před rokem 1945. Lze tak usuzovat z oválného razítka s nápisem VEREIN FÜR GESCHICHTE D. DEUTSCHEN IN BÖHMEN umístěného na prvním zachovaném listu (k1a). Tamtéž se nacházejí i dvě starší signatury.⁷¹ Stejně otisky nesou také tři volné listy se signaturami archů, zatímco zbývajících dva označení postrádají. Nelze tak vyloučit jejich původní spojení s dalšími, razítka opatřenými folii, jež se později ztratila. Na listu c1a se navíc zachovala signatura „y. I. 3.“ provedená červeným inkoustem, a je tak možné, že právě jím svazek dříve začínal. Další poškození vykazuje fol. r8, jehož vnější roh je z velké části odstřižnutý, leč bez ztráty textu. Odhlédneme-li od těchto skutečností, zachovaly se stránky breviáře v dobrém stavu, i když je na nich patrné zabarvení způsobené vlhkostí.

Ač značně fragmentární, přesto pražský breviář obsahuje na více listech čtenářské zásahy datovatelné obecně do období pozdního 15. a raného 16. století. Nejvíce se jich pojí s polokurzivním písmem humanistického rázu, kterým jsou provedeny doplňky/opravy tištěného záznamu,⁷² upozornění na druh recitovaného textu⁷³ nebo zdůraznění určitého svátku.⁷⁴ Nechybí ani podtrhání části řádků.

Celkem čtyřikrát se v konkrétních částech officia Nanebevstoupení objevuje zkráceně zapsané slovo „oratio“.⁷⁵ Všechna tři písmenka mají lomený ráz a litera

69 Národní knihovna ČR, sign. 40 F 41.

70 Ličení se opírá o zjištění Kamila Boldana z Národní knihovny ČR.

71 Poblíž razítka číslice 12665 a nahoře na štítku se zlacenými okraji 6465.

72 Fol. k1a, doplnění slov „filii eius“ do věty „credimus eius apud te“. V tištěném textu slovo *filii* schází a slovo *eius* je otištěno poněkud nedbale s mezerou mezi písmeny *u* a *s*.

73 Fol. m1a „pro completorio [?]“; fol. p2b „Capitulum in completorio“; fol. m3a „Invitatorium“.

74 Fol. m3a v záhlaví „de s. Johanne“; fol. m1a ad marginem „In circumcissione“.

75 Ff. v4b, v5, v6a.

r nadto výraznou patku. Touto formou se odlišují od doplnění veršů na spodním okraji jednoho z volných listů.⁷⁶ Ještě jiný vzhled má červeně provedená a zřejmě zčásti ořezaná marginálie „feria tercia“ u příslušného dne mezi třetí a čtvrtou nedělí postní (fol. q5a). Její duktus je poněkud těžkopádný a tvar písmen *e* a *r* deformovaný. O něco níže je patrný první pokus o zápis téhož textu hnědým inkoustem (ve zkrácené podobě „f iii“), následně však zamazaný.

Nakonec je třeba zmínit foliaci římskými minuskulemi, zaznamenanou na foliích c1a, c5a a e2a. Vzhledem k tomu, že na dalších listech toto ani jiné číslování již není, je možné, že byl dříve touto formou označený pouze vlastní žaltář.

Vyvozování počtu rukou a jejich časové zařazení není u takového zlomku snadné a v tuto chvíli ani nutné, je evidentní, že k poznání starší provenience zatím mnoho nových informací nepřinesou.

Nejvýraznější atribut pražského zlomku představuje jeho malířská výzdoba, která patří mezi všemi dochovanými exempláři k nejrozsáhlejší a také nejpracovanější. Na nejvyšší úrovni ji reprezentují čtyři modře malované iniciály s doprovodnou inkoustovou kresbou. Jejich jednoduché dřívky iluminátor ztvárnil v jednoduché, ač pečlivé a jasně vymezené formě, mnohem větší pozornost naproti tomu soustředil na doplňující dekor ve stylu fleuronné. Ten se neomezuje na bezprostřední okolí liter, ale zaplňuje také hřbetní i horní borduru dané strany a výběhy směřující doprava protáhl malíř i mezi tištěné řádky. Ve třech případech (v *proprium de tempore*) sáhl při jejich provedení po hnědém inkoustu, v jednom (v žaltáři) po červeném.

Na významově nižším stupni se nacházejí žlutá proškrtávání počátečních písmen vět, napomáhající lepší orientaci v textu. Týká se to převážně liter otištěných černě, ale i některých červených. Posledním drobným prvkem podílejícím se na celkovém efektu jsou ornamenty, někdy ve tvaru stylizovaných lístků či rubrikačních značek, zaplňující prázdné místo na konci řádků, lemující signatury složek nebo provázející názvy jednotlivých částí textu (*Lectio*, *Capitulum*). V mnoha případech přecházejí do delších vlnovek z vlasečnicových tahů. Bývají provedeny modrým i červeným inkoustem, výjimečně zlatě (fol. o1).

Největší pozornost na sebe nakonec poutá červená kresba na dolním okraji *propria de tempore* představující okřídlené zvíře, nejspíše saň, stojící na ostrvi. Hlavu přitom odvrací za sebe a zobákem si upravuje levé křídlo. Tvor, připomínající tvarem zobáku a hlavy labuť, dravčími pařáty a dlouhým ohonem zase bestii, nepůsobí z dnešního pohledu nijak odstrašujícím dojmem, naopak má i díky velkému oku a péči o perut až domestikovaný vzhled. Seříznuté okraje i část spodní hrany větve jsou kolorovány žlutou barvou, podobnou té v dekoru iniciály na téže straně a v proškrtávání písmen na dalších listech. Zdá se tedy, že za kresbou stojí týž tvůrce, který vyzdobil dochovaný fragment breviáře. V jeho případě se jistě jednalo o školeného a svědomitého profesionála, nikoli běžného písaře či psaní znalého čtenáře.

Za volbou motivu stála nejspíše objednávka někdejšího majitele knihy, jeho význam však nelze bez dalšího interpretovat. Mohlo se jednat o další z řady podobných námětů, jež v droleriích a bordurách středověkých rukopisů i některých tisků nejsou ničím výjimečným. Možná nesla kresba i jiný význam, např. symbolickou reprezentaci vlastníka. Vzhledem k zlomkovitému dochování musí zůstat nezodpovězené, zda se podobné obrazy nacházely i na dalších stranách breviáře, tedy především těch, jimiž začínaly hlavní části díla. Snad se jednou podaří dohledat i další fragmenty exempláře a zjistit více o jeho provenienci, další bádání by také mělo prověřit, kdy a odkud se vlastně do vlastnictví Spolku pro dějiny Němců dostal.

76 Fol. c5a „novum carmen deo nostro“, stejná pasáž dopsána i v mikulovském exempláři.

VII. Breviář z Mikulova

Nejnovější přírůstek do sady dochovaných exemplářů olomouckého breviáře se skrývá v knihovně Význačné kolegiální kapituly sv. Václava v Mikulově. Tuto instituci ustavil v letech 1622–1626 ve svém rezidenčním městě olomoucký biskup František z Dietrichsteina (episkopát 1599–1635). Její dějiny byly dosud zpracovány velmi stručně,⁷⁷ skrovnými informacemi disponujeme také v případě samotné kapitulní (a proboštské) knižní sbírky. Kolem poloviny 19. století v ní církevní topograf Gregor Wolny (1795–1871) zaznamenal 782 děl, z toho 46 tisků vzniklých v letech 1480–1520⁷⁸; průvodce po rukopisných fondech z roku 2004 zmiňuje na 2000 svazků s přibližně 25 prvotisky.⁷⁹ Tento librář by si přitom zasloužil mnohem větší pozornost, a to nejen pro svůj obsah, ale také pro svůj pozdně barokní interiér a mobiliář. V současné době jsou jednotlivé svazky opatřeny inventárními čísly a bibliotéka samotná se pozvolna dostává do pozornosti badatelů. Za zmínku stojí ještě skutečnost, že na rozdíl od známější dietrichsteinské knihovny situované na mikulovském zámku přečkala tato z velké části pravděpodobně i rabování švédské armády v letech 1645–1646.⁸⁰

↑ Obr. 2. *Breviarium Olomucense*, přední deska. Význačná kolegiální kapitula sv. Václava v Mikulově. Foto: Kateřina Fajtllová

VII.1 Vnější a vnitřní podoba, struktura a skladba knihy

Mikulovský breviář⁸¹ je svázaný mezi tenké dřevěné desky (cca 16 × 10 cm) pokryté hnědou usní zdobenou shodně po obou stranách slepotiskovou rámovou kompozicí. Po jejím vnějším okraji obíhá nejprve dvojlinka a následně úzká bordura (5–7 mm) s válečkem, jehož motiv sestává z okřídlené hlavy lemované volutami a navazujícím vegetabilním (listovým) dekorem. Zrcadlo redukuje nahoře a dole vodorovná pole vždy se třemi rosetami (12 mm), prostor mezi nimi dělí dva zkřížené úhlopříčné pásy lemované trojlinkou, vyplněné stejným obrazem jako bordury. Volná trojúhelníková pole opět zdobí rosety.

Stejně květy se nacházejí i v mezivazních úsecích hřbetu. V jeho horním a spodním poli jsou vylepené fragmenty papírových štítků, v obou případech bez dochovaného textu. Ořízka má hnědé inkoustové zbarvení, z přední strany z ní vystupují pergamenové tenakly. K ochraně knihy dříve sloužily usňové vázací proužky, zachované pouze zlomkovitě. Vpředu jejich vyústění knihař papírem přelepil zcela, vzadu tak učinil pouze u spodního pásku, kdežto horní nechal odkrytý. Vyšel tím jistě vstřícně objednavateli, jenž chtěl ponechat zde umístěný záznam s monogramem IHS viditelný (viz níže). Odtud je možné soudit na jejich pozdější aplikaci, snad někdy v pozdním 16. nebo až v 17. století.

Pokryv desek je místy odřený a zvlněný, na hřbetu také popraskaný, zadní deska je zčásti odtržená od knižního bloku. Původ ani zhotovitele vazby se nepodařilo

77 K dějinám kapituly srov. KOUDELA – VRBKA 2007; ZUBER 1987, s. 85–87; ZEMEK 1993.

78 WOLNY 1858, s. 54.

79 TOŠNEROVÁ 2004, s. 326–328.

80 Nemalá část knih má exlibris ještě z prvních desetiletí 17. století, zejm. prvního probošta Jiřího Otislava z Kopenic (*1647), nepředpokládáme přitom, že by svou knihovnu evakuoval do bezpečí. K dietrichsteinské knihovně uložené na zámku srov. VESELÁ 2025.

81 Význačná kolegiální kapitula sv. Václava v Mikulově, knihovna, sign. H 2 25.

dohledat, s přihlédnutím k motivu andělčí hlavičky ji lze datovat nejdříve kolem roku 1520,⁸² spíše však ještě hlouběji do 16. století.

Mikulovský exemplář se nedochoval kompletní a chybějí v něm tyto listy: [a6] (= poslední list kalendária); a2–a8; b1, b2, b7; R7, R8. Chybějící pasáže byly zčásti nahrazeny rukopisným textem, při vazbě sem navíc byly dodány i další strany a kniha má následující podobu (foliace vychází z nově vykonaného očíslování):

1. ff. 1–8: Složka sestavená z neúplného tištěného kalendária (měsíce leden až říjen = ff. [a1]–[a5]) a tří dodaných listů (dvou vpředu). To vše drží pohromadě především pomocí lepidla, neboť i původně kompaktní folia kalendáře se rozpadla a musela být spojena nanovo.⁸³
2. fol. 9: Prázdné folio napojené na výlep předešlý.
3. ff. 10–12: Sestava tří k sobě přilepených a zčásti popsaných listů (mnemotechnické pomůcky týkající se povinností a způsobu recitace hodin a modlitba za času epidemie).
4. ff. 13–20: Složka s rukopisným rejstříkem žalmů a dalšími dodatky.
5. ff. 21–22: List s rukopisným *Canticum BMV*, druhý obsahující tištěné fol. a1 vevázaný přes přilepený falc.⁸⁴
6. ff. 23–30, 31–38: Dvě složky s doplněným rukopisným textem.
7. ff. 39–49: Tato dodatečně upravovaná část je poněkud nezřetelná, není viditelný střed složky, nicméně tvoří ji postupně čtyři folia rukopisná, čtyři tištěná (ff. b3–b6), dvě rukopisná folia spojená k sobě a nakonec přes křídélko připojené tištěné fol. b8.
8. ff. 50–363: potištěné listy ve složkách c–R podle schématu v GW. Ze závěrečných listů složky R se zachovaly pouze fragmenty při spodní hřbetní části. K nim byl dříve přilepen další dvoulist, dnes rovněž odtržený. Není tak jasné, zda byl do rukopisné formy převedený také text na ztracených foliích R7 a R8a. Zdá se však, že na zlomku strany R8b se dochovala drobná stopa po písmu a také lemování dvoulinkou (viz i dodatečně připojené fol. 2 vpředu).
9. fol. 364: List připojený přes papírový pruh k předsádce s rukopisným žehnáním korporálů.
10. fol. 365: Jedná se vlastně o předsádku propojenou s výlepem zadního předešlého, obsahuje rukopisné modlitby za církve, papeže atp.

Tato komplikovanější struktura je dána novověkou převazbou knihy, při níž došlo také k ořezání a zmenšení okrajů knihy včetně zásahů do starších rukopisných notiček.

VII.2 Výzdoba

Celkový dojem tisku utváří také malířská výzdoba, která se v tomto případě omezila výhradně na iniciály. Třemi iluminovanými písmeny opatřil breviář ještě před (prvotní) vazbou profesionální tvůrce, dalších šest kreslených pak připojil později nejspíše některý z uživatelů.

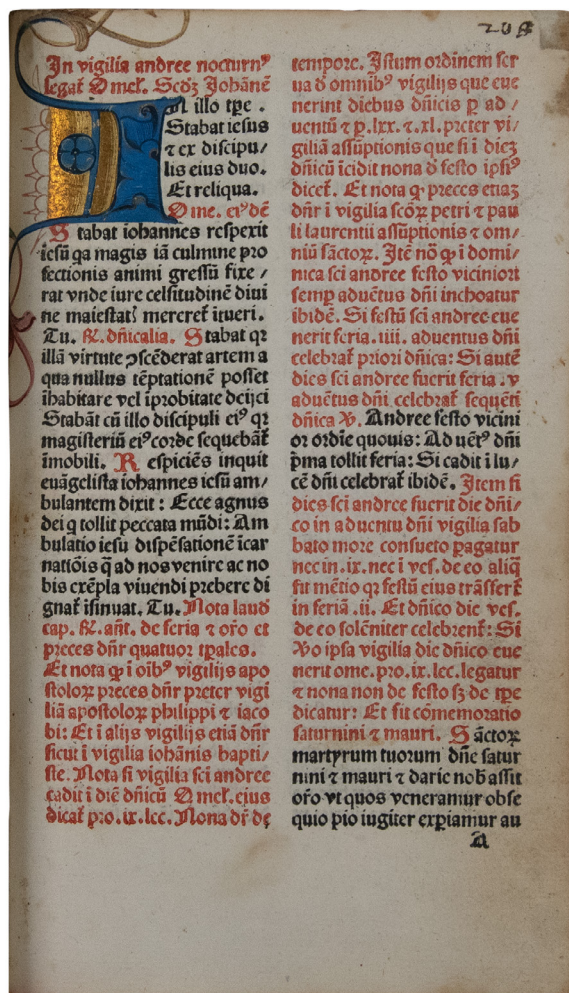
Do první skupiny patří litery uvozující hlavní části – *psalterium*, *proprium de tempore* a *proprium de sanctis*: *B(Eatus)*, *D(Eus)* a *I(N)*.⁸⁵ Modré dřívky písmen *B* a *I* vyplňuje kresba členitých a zavíjených stylizovaných listů, přičemž použití

82 Srov. podobné motivy v databázi NUSK.

83 Celistvé v jednom archu jsou první a poslední folio této složky, druhé přidané folio je slepené s prvním tištěným; střed složky tvoří původní potištěné listy kalendária [2] a [3], které k sobě musely být také přilepeny, podobně jako následující dva kalendářové listy.

84 Potištěné folio [20] má při hřbetní části doplněný papír, přes jehož křídélko ústí za následující složkou (mezi ff. [30] a [31]). Způsob připojení fol. [21] není patrný.

85 Ff. a1a, k1a, A1a.

↑ Obr. 3. *Breviarium Olomucense*, iniciála I (fol. A1a). Význačná kolegiální kapitula sv. Václava v Mikulově. Foto: Kateřina Fajtllová

VII.3 Vložené dokumenty

Nesporný doklad o užívání knihy představují volně vložené artefakty nalezené mezi listy. Někdy z průběhu 17. století pochází lístek umístěný v rámci officia ke sv. Kope⁸⁸ s dvouřádkovým tištěným textem: „Omnis arbor non faciens fructum bonum, excidetur & in ignem mittetur. Lucæ 3“.⁸⁹ K tomu je pak ještě dopsáno perem „S. Stanislai episcopi et martyris 11 Aprilis.“ (nahore) a „Pro benefactoribus huius collegii.“ (dole). Tuto zmínku bychom mohli vztáhnout nejspíše přímo na kolegiální kapitolu, nápis by tak vznikl někdy po roce 1625. Záložka v podobě prázdného papírového útržku se nachází v rámci officia Narození Páně⁹⁰ a ještě jiný materiální druh představují tři provázky zasunuté v *proprium de sanctis a commune sanctorum*.⁹¹ Z novější doby pochází papírový pruh s číslicí 9 nadepsanou tuhou, který patrně sloužil jako katalogizační pomůcka.⁹²

světlého a tmavého odstínu spolu s bílými liniemi hran utváří dojem prostorové iluze. Vnitřní plochy vyplňuje leštěné zlato bez viditelných punců. Čtvercové pozadí první iniciály tvoří růžové pásy různé barevné intenzity, původně z ní pravděpodobně ještě vycházely vegetabilní výběhy či kratší bordury, jaké jsou u písmene I, ale okraj listu byl poškozený a podlepený novým papírem. Ve druhém případě doplňuje korpus jednoduchý vzor fleuronée z červeného inkoustu. Růžový dřík iniciály D zasazené do čtvercového rámu člení krátké linky a kotouče tmavšího odstínu a její ztmavlý střed, původně nejspíše zlacený, pokrývá květinový vzor. Vlevo nahoře i dole navazují kratší výběhy, mezi nimiž malíř umístil zlatý kotouč s vycházejícími vlasečnicovými tahy. Podoba a zpracování těchto písmen byly v závěru 15. století běžné a zhotovovali je na objednávku knihkupců školení malíři. Vzhled iniciál B a I se blíží tvorbě známé z lipských ateliérů.⁸⁶ Vedle těchto profesionálně vypracovaných doplňků obsahuje breviář v žaltáři a *proprium de tempore* dalších 11 iniciál, které nejspíše vytvořil laik, snad první majitel knihy.⁸⁷ Jedná se o modro-červené lombardy poměrně rustikálních tvarů, u písmen D a C i s vnitřním mřížováním. Na fol. e5a dodal písař ještě modré písmeno F (*Undame[n]ta*) velikosti dvou řádků, které pro změnu tiskaři opomněli vyhotovit červeně. Na fol. s6a pak čtenář iniciálu V (*Espere*) z nějakého důvodu do prázdného místa nedoplnil.

86 DÖRING 2012; příklady ze svatojakubské knihovny v Brně srov. MYŠÁK 2023, s. 152–153.

87 Objevují se na ff. b8b D(Omin[us]), c5a, d1a D(Jxi), fol. d5b S(Aluu[m]), e4a E(Xultate), e8b C(Antate), f7a D(Jixit), h3a, x1a U(Eni), x3b G(Loria), x6a S(Acerdos).

88 Mezi ff. t5 a t6.

89 L 3,9.

90 Mezi ff. l6 a l7.

91 Mezi ff. E5 a E6, O2 a O3, P4 a P5.

92 Mezi ff. h3 a h4.

VII.4 Doklady o užívání a rukopisné záznamy

Stránky mikulovského breviáře obsahují četné rukopisné doplňky dokumentující jeho užívání po dlouhá desetiletí. Nalezneme je nejen na příděstích a předsádkách, ale také na volném místě potištěných stran, vepsané do sazby nebo na sekundárně věvázaných listech. Někdy mají podobu zkratky či jednoho slova, jindy delších záznamů. Část usnadňovala orientaci ve svazku, část přidávala obsah, který čtenář aktuálně postrádal. Svěbytnou rovinu tvoří rukopisná doplnění ztraceného tištěného textu, která byla pro náležité upotřebení díla nezbytná, ale také zbytky vosku na některých stranách či ohoření jednoho listu (s6). Podle typu písma a dalších úprav můžeme zásahy někdejších uživatelů rozdělit obecně do dvou fází.

VII.4.1 Nejstarší vrstva

Prvotní svědectví o užívání breviáře někdy na přelomu 15. a 16. století podává drobné, zčásti spojitě písmo s kurzivními prvky. Jeho přesnější časové vymezení umožňuje poznámka v únorovém kalendáriu ve znění: „anno domini M^o cccc^o lxxxviii^o obiit genetrix[?] Galli plebani in maiori Senicz et er[at] [?] dies sabati orate pro anima eius“. ⁹³ Zápis byl sice vpravo při hřbetu částečně přelepený a poškozený vlhkostí, přesto zůstal dobře čitelný a v souladu se záměrem pisatele zachoval informaci o úmrtí matky plebána Havla ze Senice na Hané. Záznam začíná u desátého dne měsíce, což byla podle chronologických tabulek v roce 1498 opravdu sobota zmíněná v druhé části textu. ⁹⁴

I přes neosobní formulaci můžeme písaře ztotožnit právě s oním plebánem Havlem, jehož záměrem bylo jistě zachování památky na nejbližšího rodinného člena (proto nebylo nutné uvádět jméno), zvláště pak ve výroční den skonu. Přesné ztotožnění osoby se zatím nepodařilo; vzhledem k místu působení, Senici na Hané, vsi položené necelých 15 kilometrů západně od Olomouce, se však nabízí pátrat především v okruhu biskupské kapituly. Právě tato instituce držela patronátní právo nad senickým kostelem a vlastnila velkou část vesnice. ⁹⁵ Zachované materiály kapitulní proveniencí zmiňují na přelomu 15. a 16. století jméno Havel snad pouze v letech 1502 a 1504, nikoli však ve spojení se zmíněnou lokalitou. ⁹⁶

Stejná ruka připsala v kalendáriu ke každému dni ještě slabiky cisiojanu a zcela vpravo počet čtení a stupeň vybraných svátků. ⁹⁷ Kromě toho vepsal písař k poslednímu zářijovému dni jméno sv. Jeronýma, jehož svátek na ten den připadal.

Důvěrnou obeznámenost plebána Havla s obsahem breviáře prozrazují i další, ač v celkovém souhrnu ojedinělé zásahy a doplňky do tištěného textu, omezené na vlastní žaltář a *proprium de tempore*. Nejméně ve dvou případech spočívají v opravách jednotlivých slov, u nichž zřejmě dotyčný nebyl spokojený s jejich

93 Fol. [a1b] (v nové foliaci 3b).

94 FRIEDRICH 1997, s. 114, 178.

95 PINKAVA 1903, s. 271–273.

96 Není jasné, zda se jedná o stejnou osobu. Ke staršímu datu srov. Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci, fond Metropolitní kapitula Olomouc, inv. č. 2877, k. 12, pag. 105. Zde s přídomkem z Chrudimi; ve druhém případě zmiňuje odkaz zemřelého kanovníka Havla k olomouckému kostelu sv. Petra. Kdy dotyčný zemřel, není jasné, srov. Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci, fond Metropolitní kapitula Olomouc, listina sign. AVa27.

97 V podobě slov *solenne maius/minus, celebra maius/minus, commemoratio tantum*.

zněním,⁹⁸ v několika dalších dopsal delší chybějící úseky.⁹⁹ Pro označení míst, k nimž přidával scházející části, užíval pomocné značky (křížek nebo dva šikmé tahy). Podle prvotního a namátkového průzkumu přitom vycházel z forem zažitých v olomoucké diecézi, zřejmě z některého rukopisného breviáře.¹⁰⁰ Pěkný příklad představuje nejdelší oprava u písně ke sv. Kateřině, v níž nebyl recitátor u verše *Costi regis nata* spokojený s jeho pokračováním, jehož nové znění dodal pod levý sloupec: „Christo regi grata vera sponsa Christi Christum induisti ve [!] te spopondisti fore sponsam Christi“.¹⁰¹

Některé z těchto oprav a doplňků se shodují s intervencemi zachycenými ve výše popsanych breviářích, evidentně se tak jednalo o obecně sdílené nedostatky, nikoli jen o specifikum spojené s jednou individualitou.¹⁰²

Snad téže ruce lze připsat i zběžněji psané a zčásti ořezané marginálie na samém konci zádušních vigilií v modlitbách za zemřelé. Tvůrčí jej patrně latinské žehnací formule, část žalmu *In memoria aeterna erit iustus*, fráze „Requiescite in pace“ a nějaká další přelepená záložkou.¹⁰³

→ Obr. 4. *Breviarium Olomucense*, poznámky v kalendáriu. Význačná kolegiátní kapitula sv. Václava v Mikulově. Foto: Kateřina Fajtllová

- 98 Nejprve ve větě „Vota mea Domino reddam coram omni plebe ejus“, v níž slovo *plebe* nahradil termínem *populo* (fol. f8b) a následně ve frázi „Fidelis dominus in omnibus operibus suis“ změnil *omnibus* na *verbis* (fol. g5a).
- 99 Z provedených dodatků lze zmínit vypsání chybějících slov „ad dexteram et videbam“ na dolním okraji u hymnu na pátek, která měla následovat za slovem „Considerabam“ a pokračovat „[et] non erat“ (fol. g4b). V officiu sv. Kopí dopsal k předtištěnému hymnu „Hasta nitet margaritis nimis ehoruscantibus [!] mucro gemmis infinitis sanguine vernantibus“ slova „muniamur armis istis celis exclamantibus“ (fol. t5a). V officiu svátku sv. Trojice dopsal k verši „Prestet nobis gratiam deitas beata patris ac nati paritque“ chybějící slova „spiritus almi. Qui totum“ a pokračoval benedikcí „benedicamus patrem et uts“, po níž se recitující měl opět vrátit k předtištěné části (fol. x4b). V officiu Božího těla ve verši „Non Moyses dedit vobis panem de celo verum“ škrtnl poslední slovo a pod sazbu dopsal „sed pater meus dat vobis panem de celo“ a začátek responsoria „Iste est“ (fol. x6b).
- 100 Srov. alespoň rukopisy z olomoucké kapitulní knihovny, Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, knihovna rukopisy, sign. 16 a 301. Srov. také upravený text dalšího vydání olomouckého breviáře z roku 1499. ISTC ib01173000.
- 101 Původní tištěná verze zněla: „virgo dei Christo regi grata vera sponsa Christi“. Ve stejném duchu jako rukopisný dodatek se nesl i text v rukopisných breviářích. Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, knihovna, sign. 301, fol. 76v a sign. 16, fol. 84r.
- 102 Dodatek v officiu sv. Trojice se shoduje s herzogenburským (fol. x4b), slova „ad dexteram et videbam“ v pátečním hymnu s krakovským (fol. g4b) a „novum carmen deo nostro“ s pražským (fol. c5a).
- 103 Fol. h2a.

VII.4.1.1 Poznámky z četby

Na výše zmíněných kratších přípisích se však invence plebána Havla nevyčerpala. Pod papírovými kryty tří dolních okrajů kalendáře se totiž podařilo nalézt souvislé výpisky zčásti související s četbou a recepcí další literatury, zčásti věnované křesťanské chronologii. Obsah prvních dvou přitom může v souvislosti s liturgickou knihou působit poněkud nečekaně.

Nejprve se jedná o epigram připisovaný římskému autorovi Markovi Valeriovi Martialovi, který písař nejspíše převzal z díla *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae* lombardského notáře Albertana z Brescie (1195 – cca 1251). Uvádí jej nadpis „Marcialis reprehendit Scenola [!]“, pod nímž pokračuje satirická báseň:

„Scenale [!] tu cenas aput omnes, te prope nullus.
Alterius siccas pocula, nemo tuum.
Aut redde vices, aut desine velle vocari.
Teducus est semper sumere nilque dare.“¹⁰⁴

Slovy takřka soudobého písaře bychom verše mohli tlumočit takto:

„Sevola, ty s každým večěříš a žádný s tebú.
Vysušuješ cizíe pití, a žádný tvého.
Anebo se zváti nedaj, anebo se odplacuj.
Hanbať jest vždy bráti a nikdy nic nedati.“¹⁰⁵

Z Albertanovy tvorby pocházejí z velké části i bezprostředně navazující výpisky týkající se společenského taktu, mezilidských vztahů a vynášení soudů. Jejich hlavním pramenem bylo nejspíše autorovo nejznámější pojednání *Ars loquendi et tacendi*, které plebán doplnil citáty z *Proverbia Senecae* a z Pavlova listu Římanům. Přepis textu se nachází níže, kvůli větší přehlednosti byl text umístěn do tabulky a opět doplněn, pokud to bylo možné, soudobým překladem.

104 K podobě textu srov. ALBERTANUS BRIXIENSIS 1980, Liber IV, caput XV.

105 Převzato z rukopisu obsahujícího pod souhrnným názvem *Knihy čtvery o rozličných ctnostech tří* Albertanovy traktáty, srov. Národní knihovna České republiky, sign. XVII.E.14 (dostupné on-line v badatelském prostředí *Manuscriptorium*.com: https://www.manuscriptorium.com/hub/catalog/default/detail/single/manuscriptorium%7CAIPDIG-NKCR_XVII_E_14__36VMVTC-cs?lang=cs), fol. 155r. Datováno do roku 1475. V původním znění se osoba, na niž se kritik obrací, nazývá Scevola.

Přepis z breviáře ¹⁰⁶	Starší česká translace ¹⁰⁷
„[A]mico et inimico noli enarrare secretum ¹⁰⁸ tuum, et, si est tibi[bi] delictum[tuum] [noli] denudare. Audiet enim te et respiciet te et quasi defendens p[eccatum] [su]bde[bi]t te.“	„Příteli a nepříteli tvému nevypravuj [tajemství] tvého, a jestli tvá vina neroď jě zjeviti, neb vyslyše tě a jakoby bránil hříchu tvého budeš se posmívatí. ¹⁰⁹
Item vix estimes ab uno posse celari secretum. Alfonsus: Consilium vel secretum tuum absconditum quasi [in] [tu]o [?] ¹¹⁰ est reclusum; revelatum vero te in carcere suo tenet ligatum. Nam tucius est tacere, quam ut taceat alium rogare. Seneca: [si] tibi ipsi non imperasti, ut taceres, quomodo ab alio ut taceat [si]lenc[ium] quaeris. [?]	Item měj za to, že jeden muož zatajiti tajné věci. [Alfonsus die:] Rada tvá neb tajemství tvé buď v tobě zavřeno jako v žaláři, a když je zjevíš, již tě ono jako v žaláři drží zavřeného. Nebo bezpečněji jest mlčeti samému, nežli prositi jiného, aby mlčel. A die Seneka, když sobě nemuožeš rozkázati, aby[s] mlčel, jak budeš moci od jiného mlčení žádati. ¹¹¹
Socrates: [in] omnibus placere poteris, si gesseris optima [et] [loc]utus fueris pauca.	A jeden múdřec [= Sokrates] řekl jest, ovšem se budeš moci líbiti, budeš-li výborné věci činiti a málo mluvití. ¹¹²
[Quo]d tacitum esse velis nemini dixeris si tibi [ipsi] non imperasti.“ ¹¹³	[Co chceš, aby zůstalo utajeno, neříkej nikomu, jestliže nedokážeš přikázat mlčení ani sám sobě.]“ ¹¹⁴
„Petrus Alfonsius propter amicos non probatos: providet [!] tibi semel de inimicis et [millesies de] amicis, quia forsan amicus fiet inimicus et levius poterit perquirere [damnum] tuum.“	„A Petr Alfonský [pro přáteli nezkušené die:] přáteli nezkušenými [!] opatř se jednu proti nepřítelom a tisíckrát proti přátelom neb přítel někdy bude nepřitelem a tak lehčejie bude moci hleděti tvé škody. ¹¹⁵
Ad Romanos ultimo: per dulces enim sermones seducunt et corda. ¹¹⁶	Římanům: a skrze sladké řeči svodie srdce. ¹¹⁷
Tul[!]ius nulla capitalior iniuria quam illorum, qui tunc eum maxime [fallunt], id agant [!] ut boni viri esse videantur.	[Jakož die] Tulus: nenie žádného hlavnějšieho bezpráví, nežli od těch kteřížto nejvíce olstiece někoho činie to, aby se dobří lidé zdáli. ¹¹⁸
Bonus amicus lesus gravior [irascitur]. Marcialis: deridens alios non inderisus habetis. ¹¹⁹	Dobrý přítel uražen jsa, těžce se rozhněvá. ¹²⁰ [A] Marcial [die]: kto se jiným posmívá, neodejdeť bez posměchu. ¹²¹
Cum omnibus caute agendum est, ¹²² quia multi creduntur amici, qui re vera sunt inimici.	Také se všemi máš opatrně mluvití [a jednatí], neb mnozí se zdají přátelé, kteříž v pravdě jsú nepřítelé. ¹²³
Optimum iudicem existimo, qui cito intelligit et tarde iudicat. Ad penitendum properat, qui cito iudicat. Omnis mora odio est sed [facit sapientem]. Velox enim consilium sequitur penitentia.	Toho mám za výborného súdci, jenž súdí pozdě a porozumie brzce. Bude toho potom želeti, kdož pospiechá brzo odsúdití. Meškání všeliké nenávistné jest, ale [rozumu přidává]. Neb po rychlé radě bývá potom lítost. ¹²⁴
Seneca: diu delibera[to] et cito [facito].	[A] Seneka: a dlúho se rozmysl, ale brzo [učíň]. ¹²⁵
Pamphilus: Nec nimium taceas nec verba superflua dicas.“	[Neb die] Pamfilus: Aniž přelišně mlč, aniž zbytečně řečí mluv.“ ¹²⁶

106 Fol. [a1b]–[a2a] (= 3b–4a). K edici textu srov. ALBERTANUS BRIXIENSIS 1869. Na konci odstavce je ještě sentence „[Quo]d tacitum esse velis nemini dixeris / si tibi non imperasti“ z *Proverbia Senecae*, srov. SENECA, Lucius Annaeus. *De remediis fortuitorum etc.* [Köln: Johann Koelhoff d. Ä., c. 1473], fol. b8a. ISTC is00426500.

107 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*. Národní knihovna České republiky, sign. XVII.E.14.

108 V originále „sensum“.

109 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, ff. 7v–8r.

110 Ořezaný fragment textu, v originále „quasi in carcere tuo“.

111 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 8r.

112 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 13v.

113 SENECA, Lucius Annaeus. *De remediis fortuitorum etc.* [Köln: Johann Koelhoff d. Ä., c. 1473], fol. b8a. ISTC is00426500.

114 Původní český překlad nedohledán.

115 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 7v.

116 Ř 16,18.

117 Srov. *Pražská bible*. Praha: [Tiskár Pražské bible]. 1488, fol. 550v. ISTC ib00620000.

118 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 6r.

119 V originále „abibis“.

120 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 6v.

121 Tamtéž, fol. 6v.

122 V originále „caute loquendum et faciendum est“.

123 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 8v.

124 *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*, fol. 13r.

125 Tamtéž.

126 Tamtéž, fol. 13v.

Ačkoliv původní Albertanův text vedle antických autorit hojně cituje i ty křesťanské a rovněž samotnou Bibli, reprodukované úryvky se celkově s liturgickým charakterem tisku míjejí, zejména pak úvodní epigram. Jejich zařazení do breviáře mohlo souviset nejspíše s příruční povahou knihy, díky níž byly tyto rady a poučení stále po ruce.

Další důležitou otázkou je, odkud plebán tyto zápisky převzal. Nejedná se o doslovné citace, věty jsou různě zkracované a slučované, mnohá slova pak vynechaná či změněná až zkomolená (viz jméno Scevola v epigramu). S přihlédnutím k této skutečnosti se jako pravděpodobnější jeví rukopisná předloha. Tiskem začalo Albertanovo dílo vycházet od počátku sedmdesátých let 15. století a jen z prvotiskové éry je známo nejméně 39 latinských vydání, a to výhradně ze záalpského prostoru.¹²⁷ Dílo bylo bezpochyby k dispozici také na Moravě.¹²⁸ Jak dokládá citovaný rukopis, dočkalo se záhy českého překladu.¹²⁹ Podobně se tiskem rozšiřovala *Proverbia* připisovaná Senekovi. Konkrétní zdroj sice neznáme, nicméně je evidentní, že klerik disponoval i dalšími knihami, z nichž si vypsál myšlenky, které jej zaujaly. Svazek či svazky nemusel mít nutně v osobním vlastnictví; byl-li opravdu ve spojení s olomouckou kapitulou, mohl užívat zdejší knihovnu. Zájem o epigramy, rčení a etiku (ač zčásti zprostředkované autorem 13. století) dokládá zároveň recepce antické kultury šířenou soudobými humanisty (tiskaři, editory, překladateli), jejichž práce získávaly v moravském markrabství během episkopátu Stanislava Thurza (1497–1540) své odběratele.¹³⁰

Zcela jiná látka, nyní již blízká obsahu knihy, se objevuje na dubnovém listu kalendária, kde písař sestavil tabulku vyplněnou v prvním řádku nedělními písmeny v pořadí *b c d e f g a*, v dalších pak slabikami cisiojanu. V pravém sloupci se nachází souvislejší text, který ovšem zůstal, až na první řádek se slovy „*litere dominicales*“, nesrozumitelný. Vyjdeme-li z pořadí nedělních písmen, je možné, že zápis vznikl v době, kdy daný rok začínal sobotou a první neděle připadla na 2. ledna. To by mohly být roky 1491, 1502 a 1513.¹³¹

Nejspíše někdy v prvních desetiletích 16. století došlo z nejasného důvodu k silnému poškození breviáře vedoucímu nejen ke ztrátě pokryvu, ale také listů na začátku (a snad i na konci) svazku. Do jaké míry se jednalo o jednorázové či opakované (po)ničení, netušíme, podobně jako to, zda souviselo se změnou majitele. I přes značnou újmu se však nový vlastník knihy ujal a nadále ji užíval v její prvotní funkci.

VII.4.1.1.1 Exkurs: Další zápis

Do přibližně stejného období jako záznamy plebána Havla lze zařadit ještě jeden zápis stojící osamoceně na jinak prázdné straně před začátkem *propria de sanctorum* (fol. 12b). Na rozdíl od nich má vzhled bastardy komponované jemnými tahy v drobném duktu, proto nelze říci, zda pochází z téže ruky. Oproti předchozím poznámkám je navíc v češtině a jeho transliterace vypadá následovně: „– panj katerzyna tyto knjssky z wanocwycz [?] +“. ¹³²

Pokud odmítneme možnost nějakého nahodilého textu, slovní hříčky, nezbyvá než ponechat jeho interpretaci otevřenou, neboť i přes svou jazykovou srozumitelnost zůstává jeho význam zcela nezřetelný.

127 Srov. databáze ISTC.

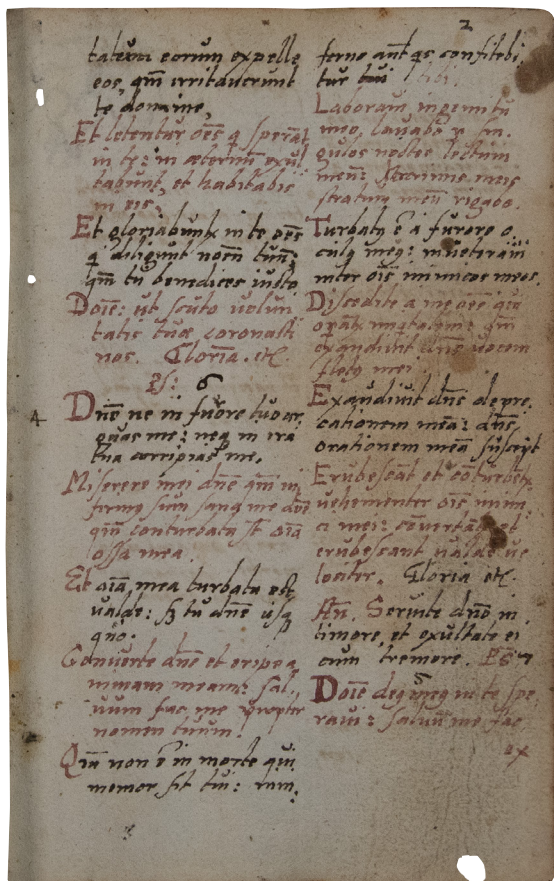
128 Srov. katalogy Vědecké knihovny v Olomouci, Moravské zemské knihovny i Národní knihovny České republiky. V olomoucké kapitulní knihovně se žádný výtisk ani rukopis nezachoval.

129 Další překlad se zachoval v rukopise z první čtvrtiny 16. století, srov. Národní knihovna, sign. XVII.E.11. Na samém počátku 16. století vydal dvě počeštěné verze plzeňský tiskař Mikuláš Bakalář, srov. Knihopis K00109 a K00107.

130 HLOBIL – PETRŮ 1992.

131 Srov. FRIEDRICH 1997, s. 214–215.

132 U posledního slova není jasné, o co se vlastně jedná, zda o nějakou lokalitu, či ještě jiné slovo.

↑ Obr. 5. Breviarium Olomucense, doplnění žalmů. Význačná kolegiální kapitula sv. Václava v Mikulově. Foto: Kateřina Fajtllová

VII.4.2 Mladší vrstva

Druhého uživatele, který výrazně ovlivnil vzhled breviáře, můžeme sledovat díky četným záznamům psaným humanistickým písmem. V závislosti na podmínkách, době a potřebě přitom užíval více či méně pečlivého, minuskulního i polokurzivního písma. Někde se zdá, že je jeho duktus ovlivněný stářím či nemocí.¹³³ Rozsah a tematika rukopisných záznamů je poměrně široká, v první fázi se zaměřil na doplnění chybějícího textu a zásahy sloužící k lepší orientaci v knize.

Při nahrazování scházejících žalmů přitom nevycházel ze strohé starší sloupcové úpravy, v níž je provedena sazba breviáře, ale verše rozdělil do menších přehlednějších bloků, jako tomu bylo v moderních edicích 16. století. Lepšímu čtení napomáhalo také variabilní užívání černé a červené barvy pro jednotlivé odstavce.¹³⁴

Další zásadní zásah do vzhledu knihy představovalo přelepení tří delších záznamů v kalendáři, spojovaných s plebánem Havlem. Stály za tím jistě hlavně estetické důvody s potřebou zakrýt neužitečný text (psaný nadto starším typem písma), případně i odmítnutí obsahu, který mnoho nekorespondoval s hlavním posláním svazku. Tento akt mohl proběhnout současně se svázáním knihy a jejím opatřením novým pokryvem, které lze se vši pravděpodobností spojit také s touto osobou. Její poznámky se totiž nacházejí jak na nově vevázaných složkách, tak i na výlepu předního přideštiny spojeného s listem umístěným za první složkou.

Po vytvoření kompaktního korpusu byl svazek opatřen foliací 1–345. Číslování začíná žaltářem (fol. a1), pominulo tedy kalendárium i mladší rukopisné doplňky. Na (dnešním) fol. 253 se písař spletl a místo 231 zapsal nejdříve číslici 229, již pak musel i s tou následující opravovat. Poslední zachovaný tištěný list má číslo 341, následují čtyři fragmentárně dochovaná folia (viz popis výše) a nakonec dva archy s rukopisnými poznámkami 344 a 345. Dva listy tedy v této řadě chybějí. Na nich se mohla nacházet náhrada za ztracený text dvou chybějících tištěných folií (R7 a R8), k jejichž ztrátě by tak došlo teprve po svázání, možná až po smrti majitele nebo obecně v době, kdy již kniha nebyla aktivně používána.

Ke zvýšení přehlednosti vytvořil čtenář na vybraných listech záhlaví, typicky ve spojení s podtržením mezititulku, části řádku či rubriky. Nejvíce jich je v *proprium de sanctis* a *commune sanctorum*, nechybějí ani v *proprium de tempore* pro označení důležitých svátků a nedělí. V tomto úseku však byly listy často ořezány až k vlastnímu zrcadlu sazby a pro nadpisy tu nezbylo mnoho místa, někdy se tedy titulek přesunul na kraj. K většímu uživatelskému komfortu vedlo rovněž číslování žalmů a odkazy propojující různé pasáže. V jednom případě tak učinil i v kalendáriu, kde ke svátku Zasnoubení Panny Marie uživatel přidal odkaz na list 341.¹³⁵ Nejvyšší úroveň pomocného aparátu představují abecední rejstřík žalmů a další sestavy umístěné na nově vevázaná folia.¹³⁶

Důvěrná obeznámenost s obsahem breviáře se zrcadlí v margináliích navázaných na tištěný text žaltáře a *proprium de tempore*. Jejich forma odpovídá té registrované v exemplářích v Herzogenburgu a Krakově. Lze tu narazit na podtrhání, doplňování slov a zkráceně reprodukováných veršů,¹³⁷ odkazy na biblické knihy,¹³⁸ vypisování

133 Srov. rozřesený rukopis poznámky „De confessore et pontifice“ na fol. P8a.

134 Červený inkoust nezastupoval rubriky s pokyny, někde se střídá s černým, jinde jsou jim psány i delší souvislé úseky.

135 V této části ještě dopsal jméno biskupa a mučedníka sv. Lamberta (17. září).

136 Rejstřík ff. [13]–[16], sestavy žalmů ff. [17]–[19].

137 Ff. e3a, n3a, t3a. Také závěry jako *Deus*, *meus* nebo *Miserere mei deus*.

138 Srov. ff. e3b, e8a, f6a, y3b–y5a – vždy se jednalo o starozákonní knihy.

antifon atp. Některé z těchto doplňků odpovídají znění ve starších rukopisných breviářích z olomoucké kapitulní knihovny. Místy písař aplikoval i červený inkoust pro zkratky a symboly zastupující *versiculus* nebo antifonu.

VII.4.2.1 Pokyny, návody

Podstatnou část rukopisných dodatků, které nenacházíme v žádném z výše představených breviářů, tvoří předpisy a návody upravující postup při modlení, způsob recitace, včetně vysvětlení významu denní modlitby.

Vlastní vstup do knihy tvoří pravidla pro konkluse modliteb v závislosti na jejich počtu a zaměření (zda se týkají výhradně Boha Otce, či zmiňují i Syna a Ducha svatého, nebo míří pouze na Ježíše Krista) a vysvětluje se tu také počet kolekt, který nesmí překročit sedm.¹³⁹ Tento list může pocházet z nějakých starších zdrojů majitele, neboť vzhledem papíru se liší od jiných v této složce, obě jeho strany netypicky lemují po bocích vždy dvě linky a vpředu nahoře se zachovaly zbytky starších záznamů.

O něco dále, za kalendáři, umístil čtenář poučky definující povinnost, smysl a způsob recitování hodin.¹⁴⁰ První odstavec nadepsaný *De horis dicendis et a quibus* připomíná, kdo je vázaný denní modlitbou:

„Quilibet istorum qui fit susceptor eorum
Ad sacra promotus debet nec non titulatus
Horas quottidie septenas dicere vite.“

Druhý s titulem *Ad quid dicuntur hore et quid significant* vysvětluje, proč se hodinky deklamují a jaký význam mají jednotlivé části dne:

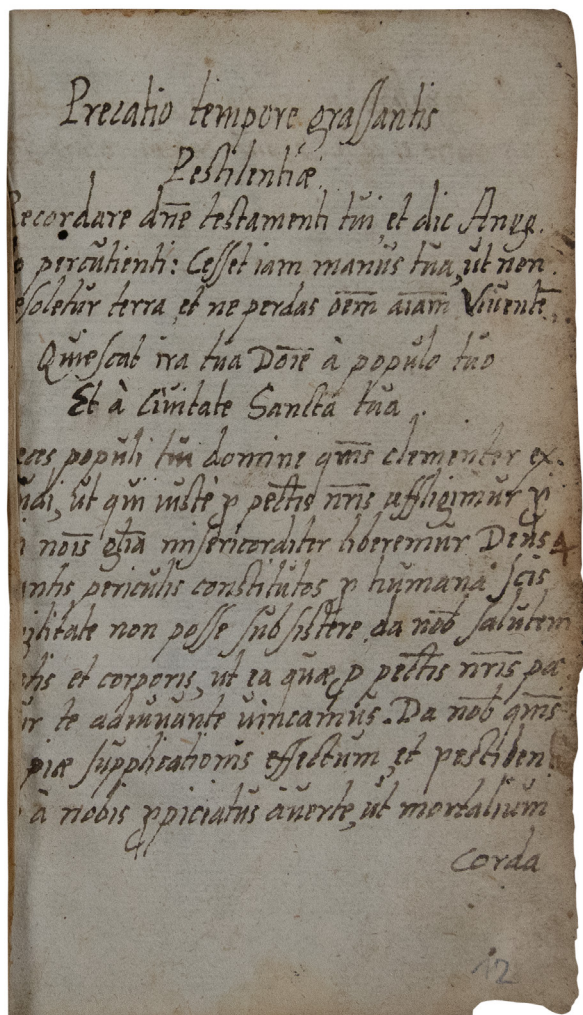
„Ut collaudetur Christus et mors memoretur
Nocte IHESUS captus damnatur iudice prima
Ducitur in terna, sexta crucifigitur hora
Mortuus est nona, fit lancea vespere fixa
Conditur extrema, cur septem dicimus horas.“

Poslední instrukce *Quomodo hore debent dici* napovídá, jak modlitby správně přednášet:

„Clerice pausando dic horas non properando
Dicas attente, dic totum supplici mente
Dic iuxta morem, dicas primoque priorem
Cumque deo loqueris orans non ergo vageris
Sincopa vitetur, versus non anticipetur
Donec finitus omnino sit bene primus
In templo vanum fuge cantum, dilige planum
Non clames tantum que cogaris linquere cantum.“

139 Fol. [1a–b] „Quin occurrunt tres orationes tunc una sub uno per dominum concluduntur. Si autem 4 tunc primæ 2 sub uno per dominum notantur. Quin vero 5 occurrunt tunc una separatim cum uno per dominum et 4 reliqui similiter sub uno per dominum sint dicende. Et si 6 occurrunt tunc primæ 2 sub uno per dominum et alie 4 iterum sub uno per [dominum sint dicende]. Si vero 7 occurrunt tunc prima sub uno per dominum et ceteræ 6 sub uno per dominum concluduntur. Item in collectis dicendis se nuper nimirus observetur una p[ro]p[ter] unitatem deitatis 3 propter Trinitatem personarum 5 propter quinque predictam passionem Christi 2 propter septiformitem gratiam Spiritu sancti. Septenarium nimirum excedere non licet. Item oratio quicunque dirigitur solum ad patrem in fine dicatur per Dominum etc. Si vero dirigitur ad patrem et mentio fit filij in ipsa in fine dicatur per [...]. Si autem oratio dirigitur solum ad filium in fine dicatur Qui cum domino p. et spiritu. Et si mentio spiritus sancti in quacunque oratione fiat in fine dicat eiusdem spiritus sancti deus per omnia secula etc...“

140 Ff. [10b]–[11a].

↑ Obr. 6. Breviarium Olomucense, rukopisná modlitba. Význačná kolegiální kapitula sv. Václava v Mikulově. Foto Kateřina Fajtllová

Trojici veršovaných mnemotechnických návodů psala stejná ruka jako regule ke konklusím, avšak stalo se tak v jiné době, neboť oproti prvnímu textu s polokurzivním, výrazně doprava nakloněným duktem je toto písmo pečlivěji konstruované, vzpřímené a s poměrně velkými rozestupy mezi literami. To je spolu s učebnicovým obsahem spojuje spíše se začátkem duchovní dráhy držitele svazku, zatímco složitější tematika zakončování modliteb bude pravděpodobně mladší.

VII.4.2.2 Modlitby, hymny a další liturgické texty

Stejně jako některé výše zmíněné breviáře obsahuje i ten mikulovský další přidáné modlitby a podobné texty nezahrnuté do tisku. Jako první byly vevázány modlitby pro období morových epidemií – *Precatio tempore grassantis pestilentiae* – sestavené zřejmě z různých zdrojů.¹⁴¹ Část textu je psána i přes pergamenový pruh spojující dva listy z této složky, což napovídá, že tuto pasáž si zde dotýčný zapsal až po svázání knihy, a tedy později než předešlé mnemotechnické pasáže. Je možné, že její obsah vycházel z konkrétní situace; lokálních i rozsáhlejších epidemií je ve druhé polovině 16. století doloženo na Moravě povícero (např. v letech 1530–1531, 1558, 1562, 1571 a zvláště 1581–1586).¹⁴²

Zásadní obohacení znamenalo připojení hymnů *Te Deum laudamus* (*Augustini et Ambrosii canticum*) a *Magnificat* (*Canticum B. M. V.*),¹⁴³ s výkonem kněžského povolání souvisely modlitba při pokleknutí před oltářem (*Oratio inclinando se ante altare*),¹⁴⁴ snad opsaná z misálu, texty k žehnání korporálů (*Benedictio super corporalia quin mundantur*)¹⁴⁵ a následně prosby za církev, církevní představitele všech stupňů, papeže, předky a vládce.¹⁴⁶

K náplni samotného breviáře se vztahovaly benedikce a modlitby pro druhou a třetí noční hodinku na nepotištěné straně na konci *proprium de tempore*.¹⁴⁷ Jednotlivé úseky tu jsou sice psány jednou rukou, zčásti však proměnným duktem a inkoustem různé intenzity, což dokládá jejich etapovitě dopisování snad i v delším časovém horizontu.

Zajímavý moment představuje evangelní čtení na neděli Zmrtvýchvstání, schované na rubové straně výlepu přideštiny sejmutého při ohledání svazku. Vzhledem k tomu, že se stejný text nachází v příslušné části tištěného breviáře,¹⁴⁸ bylo možné jej zakrýt. Dokládá to zároveň, že tato osoba disponovala i řadou rukopisných liturgických textů, z nichž některé připojila k breviáři.

Symbolické ukončení svazku na zadním přideštiny představuje kaligraficky pojatý monogram IHS s verši na slavnost sv. Martina, jimiž dotýčný vyjádřil svou

141 Na začátku jsou prosby *Recordare domine testamenti tui et dic* včetně responsoria, dále různé litanie a modlitba *Preces populi tui quaesumus domine*, na konci je pak prosba *Da nobis quaesumus domine piae supplicationis effectum... cessare*, která vychází z nařízení arcibiskupa Arnošta z Pardubic pro časy epidemie, srov. BOROVÝ 1875, č. 19, s. 11–12.

142 WONDRAK 1999, s. 40; DIVIŠOVÁ 2023, s. 86.

143 Ff. [20a]–[21a].

144 Fol. v8b.

145 Fol. [364a].

146 Fol. [365a–b].

147 Fol. i8a.

148 Srov. fol. s6b.

připravenost k plnění kněžských (pastýřských) povinností: „Domine si adhuc populo tuo sum necessarius non recuso labore fiat uoluntas tua.“

VII.4.3 Konkluze

Předešlé řádky týkající se breviáře z mikulovské kapitulní knihovny nelze zdaleka považovat za vyčerpávající. Odborníci z oborů liturgie, náboženského života, knižní a čtenářské kultury v něm naleznou i další, v tuto chvíli vynechané, anebo dokonce přehlédnuté historické záznamy a památky a ty popsané zatím jen více či méně podrobně jistě zasadí do patřičných souvislostí. V tuto chvíli se zaměříme výhradně na otázku provenience. Na rozdíl od čtyř výše zmíněných, ve starší době anonymních exemplářů máme doložené jeho užívání konkrétní osobou – plebánem Havlem – na jasně určeném místě – v Senici na Hané. Pak se ovšem stopa ztrácí a kniha se vynořuje v první polovině 17. století na opačném konci Moravy. Přitom prošla velkou proměnou – ztratila část listů a získala nový přebal. I nový majitel ji hojně používal a opatřil četnými rukopisnými dovětky, jimiž svazek aktualizoval a prodloužil mu životnost. Bohužel tuto osobu zatím neumíme identifikovat, ač nelze vyloučit, že nějaké informace o sobě v knize přesto zanechala. První stopa se objevuje na konci hymnu *Te Deum laudamus* v podobě možného vrocení „Anno 93“.¹⁴⁹ Druhá se nachází na listu s modlitbou před oltářem, kde v určitém odstupu od hlavního textu stojí slova, která svým zběžnějším charakterem umožňují předpoklad, že se jedná o písarův podpis. Na konci jsou zřejmě opět číslice, tentokrát 94. Správně přečíst jméno však není zcela snadné. Zdá se, že druhé slovo je „Tudili[us]“, u prvního se nabízí čtení „Adam[us]“, ¹⁵⁰ třetí (snad označení lokality) se však identifikaci vzpírá docela. Snad v tomto ohledu jednou napomůže hlubší výzkum mikulovské sbírky, při němž se podaří dohledat i jiné knihy se záznamy téhož majitele.

Závěr

Breviář můžeme obecně chápat jako předmět, k němuž měl každý klerik velmi blízký a důvěrný vztah a s nímž vstupoval do pravidelné a dlouhodobé interakce. Jeho obsah (respektive církevní nařízení stojící za ním) zásadně ovlivňoval denní rozvrh i myšlenky uživatele, ten zase utvářel jeho podobu vědomými a promyšlenými akty (vazba, výzdoba, poznámky), k nimž občas přistupovaly i ty neplánované a nahodilé (výpisky z četby, záznamy cizích osob/laiků). Zásadní vliv však mohly sehrát podmínky dané aktuální situací majitele (vlhkost, požár, transport). Nabízí se proto hledat v těchto knihách doklady a stopy dokumentující osudy, myšlení a jednání někdejších vlastníků. Mohou jimi být fyzický stav svazků včetně zpracování výzdoby pokryvu, zašpinění stran pravidelným listováním, četnost, kvalita a obsah poznámek, malířská výzdoba – nebo naopak absence zmíněného.

Tato specifika jsou patrná u každého z pěti dochovaných breviářů pro olomouckou diecézi z roku 1484. Vídeňský exemplář má nejspíše ještě původní pokryv z konce 15. století, pražský se zase zachoval v podobě dílčího knižního bloku bez desek. V rámci těchto krajností se pak pohybují tři zbývající kusy – dva byly převázány někdy v 16., třetí snad v 17. nebo 18. století. Krakovský a mikulovský breviář mají patrně výzdobu (iluminované iniciály) dodanou přímo distributorem, vídeňský ji zcela postrádá. V herzogenburském exempláři ji nejspíše vytvořil poučený laik a v pražském zase profesionál pracující na zakázku od někdejšího majitele.

Ani u tak pestré a v podstatě nahodilé směsice knih nechybějí příbuzné rysy. Nejnápadnějším prvkem jsou doklady o jejich užívání pocházející již z období

149 Fol. [20b]. Předpokládané slovo *Anno* je psáno poněkud nedbale, viditelné jsou pouze tři díčky, ten čtvrtý je snad navázaný na písmenko *o*.

150 Předpokládané písmeno *d* má však poněkud neobvyklý tvar a také jeho spojení s *A* není zcela běžné.

nedlouho po vydání. Užitečnost breviářů přitom podle různých poznámek přetrvala i po velkou část 16. století a někdy snad i déle (Krakov, Mikulov). Ani fragmentární stav, jak dokládají příklady z Herzogenburgu, Krakova a Mikulova, nemusel vždy směřovat k úplnému zániku a nahrazení starších knih moderními edicemi. Stačilo zastoupit chybějící pasáže rukopisnými, nebo dokonce jiným tištěným dílem a nic nebránilo v dalším užívání. Zjevně tomu nepřekáželo ani (do jisté míry) obsoletní středověké písmo plné zkratek.

Zmíněné rukopisné intervence měly různou podobu. Vedle oprav a heslovitých doplňků předtištěného textu, které nalezneme ve všech pěti dochovaných kusech, a někdy dokonce na stejném místě a v podobném znění (viz krakovský, pražský i mikulovský exemplář), přidávali uživatelé breviářů i rozsáhlé poznámky v podobě vysvětlivek, modliteb, officií nebo notových záznamů (Herzogenburg, Krakov, Mikulov). Kromě nich se ještě v mikulovském a herzogenburském exempláři zachovaly i zápisky dokumentující četbu dalších děl.

Tyto příbuzné rysy i odchylky vyplynuly, snad dostatečně, z příslušného exemplářového popisu. Hlavním svorníkem knih tohoto typu byla, jak stojí výše, jejich přímá vazba na konkrétní osobu. Jako soukromý majetek duchovních s nimi sdílely jejich osudy, a pokud se nestaly součástí knihoven větších institucí (farností, klášterů, kapitul, biskupství), zanikaly beze zbytku. Právě zmíněnému a výjimečnému faktu vděčíme za přetrvání (nejméně) čtyř popsaných breviářů.

Jestliže je zachování tisků do značné míry výsledkem náhody a v podstatě výjimečnou situací, jen těžko z nich můžeme usuzovat např. na velikost nákladu. Ideálním cílovým stavem jistě bylo, aby tištěným breviářem disponoval každý z diecézních kleriků, nicméně v první fázi to nebylo možné a velká část diecézních kněží se musela i nadále spoléhat na rukopisné verze. Pokud však už došlo k realizaci tisku, lze i vzhledem k délce transportu předpokládat vznik (spíše nižších) stovek exemplářů. Jedná se však pouze o spekulace. První tištěný olomoucký misál měl v roce 1488 vyjít v počtu 420 jednotek, počet farností se přitom odhaduje v rozmezí 870–1000, což se jeví jako poměrně nadsazené, neboť ještě ve třetím desetiletí 16. století jich bylo napočítáno pouze 636.¹⁵¹

Ve prospěch vyššího nákladu breviáře by sice mohlo hovořit delší mezidobí 15 let uplynulší do zhotovení druhé edice ve Štrasburku roku 1499, avšak tato ve srovnání s ostatními diecézemi vcelku nízká frekvence nejspíše souvisela s neuspořádanou situací v biskupství, která se stabilizovala až s nástupem biskupa Stanislava Thurza v roce 1497.¹⁵² Štrasburské vydání přitom uživatelům přineslo i některé novinky, jako rozdělení *propria* na zimní a letní část nebo doplnění počtu čtení a stupňů slavnosti do kalendária. Bibliografické databáze (GW, ISTC) uvádějí, že se z něj zachovalo až 12 exemplářů v různém stupni úplnosti.

Zvýšenou aktivitu v tisku liturgických knih patrnou na konci 15. století potvrzuje i samostatně vydaný žaltář z brněnské tiskárny (1499), na němž se podílel i tvůrce benátského breviáře z roku 1484 – Konrad Stahel. To už však dorazil na konec své typografické/vydavatelské dráhy. Náklad psalteria nemusel být z více důvodů příliš vysoký, dnes je z něj známo pět kusů.¹⁵³ Na další, třetí vydání breviáře si zájemci museli počkat do roku 1517 a opět se jednalo o import ze zahraničí (Vídne). Tím snad byla na nějakou dobu domácí poptávka saturována, k dispozici byly i kontinuálně vydávané univerzální breviáře římské.

151 Z neznámého nákladu breviáře pro polskou diecézi Plock, vydaného roku 1506 v Benátkách, leželo ještě o šest let později u vydavatele 200 výtisků, srov. BOLDAN 2026, s. 15. K farnostem BALETKA 2003, s. 55; BALETKA 2008, s. 543; JANIŠ 2013, s. 344. Počet diecézních kleriků (farářů, plebánů, kaplanů, oltářníků, kanovníků atp.), kteří by breviář mohli užívat, zůstává neznámý.

152 V posledním dvacetiletí 15. století vyšly breviáře ostřihomské čtyřikrát, pasovské pětkrát, krakovské třikrát (jednou diurnale) stejně jako vratislavské, míšeňské čtyřikrát (jednou diurnale), augsburské už šestkrát. Srov. ISTC.

153 MYŠÁK 2021.

RUKOPISY A STARÉ TISKY:

Biblia Bohemica (Pražská bible). Praha: [Tiskář Pražské bible]. 1488. ISTC ib00620000.

Breviarium Olomucense. Venezia: Andreas Corvus de Corona, Martinus de Czeidino et Conrad Stahel, 1484. ISTC ib01172900.

Breviarium Olomucense. [Strasbourg]: Johann (Reinhard) Grüninger, 1499. ISTC ib01173000.

Breviarium Olomucense. Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Sběrka rukopisů Metropolitní kapituly Olomouc, sign. 16.

Breviarium Olomucense. Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Sběrka rukopisů Metropolitní kapituly Olomouc, sign. 301.

DENIS, Michael. *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maillaire Supplementum. Pars I*. Wien: Joseph von Kurzböck, 1789.

HAMMERSCHMIDT, Andreas. *Motettae, Unius et Duorum Voca*. Dresden: Christian Bergen, Melchior Bergen, 1649.

HENRICUS DE HERPF. *Sermones de tempore et de sanctis*. [Speyer]: Peter Drach, [post 17. I. 1484, non post 1486]. ISTC ih00038000.

Knihy čtvery o rozličných ctnostech, Praha, Národní knihovna České republiky, sign. XVII.E.14.

PANZER, Georg Wolfgang. *Annales Typographici Ab Artis Inventae Origine Ad Annum MD Post Maillaire, Denisii Aliorumque Doctissimorum Virorum Cuius In Ordinem Redacti Emendati Et Avcti. Volumen tertium*. Norimberg: Johann Eberhard Zeh, 1795.

PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii de sanctis. Pars aestivalis*. Augsburg, Haguenau: Johann Rynmann, Heinrich Gran. 1504. VD16 P 1168.

Psalterium Davidis. Leipzig: Konrad Kachelofen, 1513. VD16 ZV 1651.

SENECA, Lucius Annaeus. *De remediis fortuitorum etc.* [Köln: Johann Koelhoff d. Ä., c. 1473]. ISTC is00426500.

ARCHIVNÍ PRAMENY:

Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci, fond Metropolitní kapitula Olomouc, inv. č. 2877, k. 12.

Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci, fond Metropolitní kapitula Olomouc, listina sign. AVa27.

LITERATURA:

ALBERTANUS BRIXIENSIS 1869: SUNDBY, Thor (ed.). ALBERTANUS BRIXINENSIS. *Brunetto Latinos. Levnet og skrifter*. Kjøbenhavn: Jacob Lunds Boghandel. 1869. Dostupné z: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Albertanus/alb_lota.html

ALBERTANUS BRIXIENSIS 1980: HILTZ, Sharon Lynne (ed.). ALBERTANUS BRIXINENSIS. *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vite. An Edition*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1980. Dostupné z: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Albertanus/alb_amoO.html

BALETKA 2003: BALETKA, Tomáš. Disiecta membra k církevní správě na Moravě v 1. polovině 16. století. In: KORDIOVSKÝ, Emil – JAN, Libor (eds.). XXVII. Mikulovské sympozium 2002. *Vývoj církevní správy na Moravě*. Brno: 2003, s. 125–131.

BALETKA 2008: BALETKA, Tomáš. Olomoucké biskupství v době sedisvakance. Osoby a instituce ve víru vzájemných interakcí (1482–1497). In: KRAFL, Pavel (ed.). *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII–XV*. Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2008, s. 540–544.

BEDA VENERABILIS 1862: MIGNE, Jacques-Paul (ed.). BEDA VENERABILIS. *Venerabilis Bedae, Anglo-Saxonis Presbyterii, Opera omnia. Tomus tertius*. Parisiis: Jacques-Paul Migne, 1862.

BOHATTA 1911: BOHATTA, Hanns. *Liturgische Bibliographie des XV. Jahrhunderts mit Ausnahme der Missale und Livres d'heures*. Hildesheim: Georg Olms, 1911.

BOLDAN 2018: BOLDAN, Kamil. *Počátek českého knihtisku*. Praha: Scriptorium, 2018.

BOLDAN 2020: BOLDAN, Kamil. Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500). In: DRAGOUN, Michal – MAREK, Jindřich – BOLDAN, Kamil – STUDNÍČKOVÁ, Milada (eds.). *Knižní kultura českého středověku*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2020, s. 157–222.

BOLDAN 2026: BOLDAN, Kamil. Tři Martinové z Tišnova. In: NEŠKUDLA, Bořek – PAŘEZ, Jan – PIŠNA, Jan (eds.). *Knihy základ života*. Praha: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2026, s. 11–24.

BOROVÝ 1875: BOROVÝ, Klement (ed.). *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV., Liber I. (1358–1376)*. Pragae: J. G. Calve, 1875.

DIVIŠOVÁ 2023: DIVIŠOVÁ, Bohdana. Medicína v době renesanční. In: ČERNÝ, Karel – SVOBODNÝ, Petr (eds.). *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada Lékařství. Hlava třetí*. Praha: Paseka 2023, s. 78–113.

DOKOUPIL 1974: DOKOUPIL, Vladislav. *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*. Brno: Universitní knihovna, 1974.

DÖRING 2012: DÖRING, Thomas Thibault. *Leipziger Buchkultur um 1500. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung in der Bibliotheca Alberina Leipzig vom 19. April bis 22. Juli 2012*. Leipzig: Universitätsbibliothek Leipzig, 2012.

DRAGOUN 2024: DRAGOUN, Michal. Kalendáře moravských liturgických rukopisů. In: BAR, Přemysl – FÜHRER, Lukáš – HAVEL, Dalibor – ŠMÍDOVÁ MALÁROVÁ, Lenka (eds.). *Moc inkoustu. Středověká knižní kultura na Moravě*. Brno: Masarykova univerzita, 2024, s. 71–86.

DZIKI 1972: DZIKI, Sylvester. Kamelsky Michał. In: TREICHEL, Irena (ed.). *Słownik pracowników książki polskiej*. Warszawa – Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, s. 389.

FRIEDRICH 1997: FRIEDRICH, Gustav. *Rukověť křesťanské chronologie*. Praha – Litomyšl: Paseka 1997.

HAIN 1826: HAIN, Ludwig. *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur. Voluminis 1 Pars I*. Stuttgart – Tübingen: Johann Georg Cotta, 1826.

HLOBIL – PETRŮ 1992: HLOBIL, Ivo – PETRŮ Eduard. *Humanismus a raná renesance na Moravě*. Praha: Academia, 1992.

HÜBL 1904: HÜBL, Albert. *Die Inkunabeln der Bibliothek des Stiftes Schotten in Wien*. Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1904.

J. R. [Ignacy Rychlik?] 1895: RYCHLIK, Ignacy. Heslo Zator. In: CHLEBOWSKI Bronisław (ed.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom XIV*. Warszawa: Kasa pomocy dla osób pracujących na polu naukowem imienia Dra Mianowskiego, 1895, s. 457–465.

JANIŠ 2013: JANIŠ, Dalibor. Konfesijní poměry na Moravě a úloha olomouckého biskupství. In: MIKULEC, Jiří a kol. (eds.). *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*. Praha: 2013, s. 309–360.

KALOUS 2007: KALOUS, Antonín. Spor o biskupství olomoucké v letech 1482–1497. *Český časopis historický* 105, 2007, s. 1–38.

KALOUS 2008: KALOUS, Antonín. Itinerář Jana Filipce (1431–1509). *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica* 34, *Sborník prací historických* XXII, 2008, s. 17–42.

KOUDELA – VRBKA 2007: KOUDELA, Miroslav – VRBKA, Jiří. *Verbo et exemplo. Dějiny Význačné kolegiální kapituly a kostela sv. Václava v Mikulově*. Mikulov: Regionální muzeum v Mikulově, 2007.

MALINA 1939: MALINA, Bedřich. *Dějiny římského breviáře I–II*. Praha: Vyšehrad 1939.

MYŠÁK 2021: MYŠÁK, Miroslav. Několik poznámek k novému exempláři Psalterium Olomucense z roku 1499. *Knihy a dějiny* 28, 2021, č. 1–2, s. 94–122.

MYŠÁK 2023: MYŠÁK, Miroslav. *Prvotisky a postinkunábule v knihovně při kostele sv. Jakuba v Brně*. Brno 2023. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně. Filozofická fakulta.

MYŠÁK 2024: MYŠÁK, Miroslav. První brněnská tiskárna. In: BAR, Přemysl – FÜHRER, Lukáš – HAVEL, Dalibor – ŠMÍDOVÁ MALÁROVÁ, Lenka (eds.). *Moc inkoustu. Středověká knižní kultura na Moravě*. Brno: Masarykova univerzita, Brno 2024, s. 169–193.

PINKAVA 1903: PINKAVA, Viktor. *Vlastivěda moravská. II. Místopis. Litovelský okres*. Brno: Musejní spolek, 1903.

POŠVÁŘ 1977: POŠVÁŘ, Jaroslav. *Měna v Čechách, na Moravě a ve Slezsku [do počátku 20. století]*. Praha: Národní muzeum v Praze, Česká numismatická společnost v Praze, 1977.

ROUBIC 1995: ROUBIC, Antonín. Olomoucké biskupství ve druhé polovině 15. století. In: HÝBL, František (ed.). *Morava na Prahu nové doby. Sborník příspěvků z konference konané k 500. výročí úmrtí Ctibora Tovačovského z Cimburka*. Přerov: Muzeum Komenského v Přerově, 1995, s. 94–103.

SEJBAL 1997: SEJBAL, Jiří. *Základy peněžního vývoje*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1997.

TOŠNEROVÁ 2004: TOŠNEROVÁ, Marie (ed.). *Průvodce po rukopisných fondech v České republice IV. Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven v České republice*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 2004.

VESELÁ 2025: VESELÁ, Lenka. *Švédská knižní kořist z českých zemí*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2025.

WOLNY 1858: WOLNY, Gregor. *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften. II. Abtheilung. Brünnener Diocese. II. Band*. Brünn: In Kommission der Nitsch und Grosse'schen Buchhandlung, 1858.

WONDRÁK 1999: WONDRÁK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*. Praha: Triton, 1999.

ZEMEK 1993: ZEMEK, Metoděj. Vznik a vývoj kolegiální kapituly v Mikulově. *Jižní Morava* 29, 1999, sv. 32, s. 93–104.

ZUBER 1987: ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století I*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1987.